

‘Unidas por el Dolor’

Een studie naar rouwverwerking en collectieve actie onder vrouwen in een postdictatoriaal Argentinië

Natashe Lemos Dekker
3082350

‘Unidas por el Dolor’

Een studie naar rouwverwerking en collectieve actie onder vrouwen in een
postdictatoriaal Argentinië

Natashe Lemos Dekker

N.lemosdekker@students.uu.nl

Jaar: 2010

3082350

Begeleidster: Fabiola Jara Gomez

Inhoudsopgave		
Proloog		4
Inleiding		6
Hoofdstuk 1	Theoretisch kader	9
	1.1 ‘Selfhood’ en de invloed van rouw	
	1.2 Rouwprocessen en Restauratie	
	1.3 Afwezigheid van het lichaam	
	1.4 De overgang van gedeeld leed naar collectieve actie	
	1.4.1 Van vreugdevolle ontmoetingen tot <i>empowerment</i>	
Hoofdstuk 2	Context	19
	2.1 La Plaza de Mayo	
	2.2 Mensenrechten organisaties en de situatie nu	
Hoofdstuk 3	Empirie	22
	‘Todo cambió’	
	<i>Verandering in het leven naar aanleiding van verlies en de afwezigheid van het lichaam</i>	
	3.1 Veranderingen met betrekking tot rouw	
	3.2 Veranderingen met betrekking tot de afwezigheid van het lichaam	
Hoofdstuk 4	‘Los organismos de derechos humanos’	29
	<i>Mensenrechtenorganisaties en hun uitwerking</i>	
Hoofdstuk 5	‘La lucha fue más fuerte que el miedo’	35
	<i>Vrouwen in het collectief</i>	
Hoofdstuk 6	Conclusie	41
Epiloog	Reflectie	45
	Bibliografie	47
	Samenvatting in het Spaans	49
	Bijlage 1: Veldwerkfoto	51
	Bijlage 2: Gedicht ‘Flores sin tumba’	52
	Bijlage 3: Foto’s organisaties	54

Proloog

“To hide and feel guilty would be the beginning of defeat”

Milan Kundera, *The book of laughter and forgetting*

Deze zin komt van een van de actoren uit het boek *‘The book of laughter and forgetting’* in dit boek speelt Kundera met verschillende verhaallijnen. Een hiervan is het verhaal over de geschiedenis van het gebied Bohemia dat door de Russen wordt ingevallen, de bewoners verzetten zich tegen het regime. Later in het hoofdstuk zegt Kundera *“The struggle of men against power is the struggle of memory against forgetting”* Toen ik deze beide passages las, moest ik gelijk denken aan de Argentijnse vrouwen uit mijn onderzoek. Ook zij bleven er niet bij neer zitten en vochten tegen het regime en voor herinnering.

In dit onderzoek ben ik nagegaan hoe vrouwen die een familielid hebben verloren tijdens de dictatuur hun zoektocht voort zetten door de jaren heen. Een zoektocht waar maar zelden een einde aan komt, maar waar ook vaak geen einde aan gegeven wil worden. Uiteindelijk is het ook voor mijzelf een zoektocht geworden. Een zoektocht in de antropologie en haar middelen om een zo goed mogelijk beeld te kunnen weergeven van de realiteit, maar ook een zoektocht naar begrip. Met als enig middel mijn eigen bewustzijn, inlevingsvermogen en complete zijn.

Volgens Cohen (1994) is het belangrijk om de vraag naar de *‘self’* te stellen, want als we dit niet doen riskeren we een misinterpretatie en daardoor een misrepresentatie van de personen waarvan we kennis claimen en een beeld van willen reconstrueren.

Als antropoloog zijnde kunnen we niet om het feit heen dat we altijd onszelf meenemen in ons onderzoek, wij zijn deels onze eigen onderzoeksinstrument. Dus ook ons eigen *‘self’* wordt hierbij inbegrepen. Door de *‘self’* van de personen waar wij als antropologen onderzoek naar doen niet in het onderzoek mee te nemen zouden er generalisaties en categorisatie uit voort kunnen komen die tot misrepresentaties en misinterpretaties zouden kunnen leiden. Hierdoor stelt Cohen (1994) dat het van belang is om ons eigen *‘self’* als die van de personen die we onderzoeken in rekening te nemen. Om een zo goed mogelijke weergave van de bestudeerde groep weer te geven. Hiervoor is het ook van belang om naar de betekenissen te kijken waar de groep waarde aan toe kent (Emerson 1995). Zo is het niet alleen belangrijk om te luisteren naar wat zij zeggen maar

ook naar wat zij doen. Margaret Mead stelt hierbij “*What people say, what people do, and what they say they do are entirely different things*” antropologen moeten dus goed attent zijn op wat er om hun heen gebeurt. Wat men zegt dat ze doen en wat ze daadwerkelijk doen, kan vaak niet helemaal overeen komen. Het is dan aan de antropoloog om dit proces na te gaan.

In deze proloog wil ik ook even de mogelijkheid nemen om een aantal personen te bedanken die in zekere zin deze scriptie mogelijk hebben gemaakt en/of van steun hebben voorzien.

Ten eerste mijn moeder Marlene Lemos Dekker, voor het feit dat ze me altijd heeft bijgestaan en mijn werk heeft aangemoedigd. Maar ook voor het financieel mogelijk maken van de veldwerkperiode in Buenos Aires.

Ten tweede mijn begeleidster, Fabiola Jara Gomez, voor de goede begeleiding tijdens het schrijven van mijn thesis. Maar ook voor het altijd betrokken zijn en zodra ik een stuk af had tijd voor me vrij maken om deze zo snel mogelijk te kunnen bespreken. Tijdens het schrijven van mijn veldwerkplan heb ik heel veel gehad aan haar werkwijze en aanpak, ook als ik het even niet meer zag zitten. Door haar fijne werkwijze wist ik weer waar ik mee bezig was en waar ik heen wilde met mijn onderzoek. Ook heeft zij mij een bepaalde richting ingeleid, waar ik zelf heen wilde, maar niet goed wist hoe. Voor dit alles ben ik haar zeer dankbaar.

Ten derde wil ik mijn studiegenoot en goede vriend, Simon Rasing bedanken voor zijn gezelschap tijdens een ontzettend leuke veldwerkperiode. Voor de vele discussies over mijn onderwerp, waarbij ik al mijn gedachtekronkels kon bespreken en hij altijd bereid was naar me te luisteren en mee te denken. Maar ook voor de gezellige avonden waar we even afleiding zochten met een glas rode Argentijnse wijn en de nodige reggeaton.

Ook Nenina Boulliet van het Instituto por la Memoria zou ik heel graag willen bedanken voor haar vertrouwen in mij en haar bereidheid mij te helpen in de moeilijke eerste weken in het veld. Zij heeft een zeer belangrijke rol gespeeld in het netwerk proces van mijn onderzoek.

Ten slotte, wil ik graag de vrouwen die mijn onderzoek mogelijk hebben gemaakt heel erg bedanken. Zij hebben mij binnen gelaten in hun huizen maar ook in hun emotionele wereld. Zonder hun openheid en toegankelijkheid was dit onderzoek nooit gelukt en daar ben ik hun zeer dankbaar voor.

Inleiding

*“Never doubt that a small group of thoughtful committed citizens can change the world.
Indeed, it’s the only thing that ever has”*

Margaret Mead

Voor mijn Bachelor afstudeeronderzoek wilde ik graag onderzoek verrichten wat mij zowel emotioneel raakte als motiveerde. Dit vond ik terug in de vrouwen die een familielid hebben verloren tijdens het dictatoriale regime in Argentinië. Het bovenstaande citaat van Margaret Mead geeft weer waar dit onderzoek uiteindelijk heen leidt. Van hoe kan een zodanig gebroken en getraumatiseerde groep zich zo sterk verenigen en strijden. Waar putten zij kracht uit om door te gaan?

Gedurende mijn studie antropologie heb ik mijn best gedaan om mij in twee thema’s te verdiepen namelijk *gender* en *conflict studies*. Deze twee thematieken zijn dan ook redelijk terug te vinden in het onderwerp van deze scriptie, al heeft het een sterk filosofische en psychologische insteek.

Mijn onderzoek betreft hoe vrouwen die een familielid hebben verloren tijdens de dictatuur in Argentinië hun ‘*selfhood*’ reconstrueren naar aanleiding van rouw en hoe de afwezigheid van het lichaam dit proces beïnvloed. Ik tracht dit te onderzoeken door antropologisch veldwerkonderzoek en een theoretische onderbouwing gaande van de praktijkfilosofie uitgewerkt door Deleuze aan de hand van Spinoza (Hardt 1993).

Deze geeft weer dat ontmoetingen tussen individuen zowel vreugdevol als treurig van aard zijn. Dit beïnvloedt de kracht waar mee mensen hun wereld naar hun hand kunnen zetten. Vreugdevolle ontmoetingen vergroten de potentie tot actie ‘*agency*’. Treurige ontmoetingen verminderen deze potentie tot actie. Een overgang vindt plaats van minder naar meer vreugde, wat het vermogen om de situatie waarin het individu zich bevindt te veranderen vergroot, met andere woorden, het stelt een individu in staat tot meer *agency*. In deze filosofie is *agency* een vermogen intrinsiek aan de mens. Deze gedachte heeft mij geholpen om wat vrouwen in Argentinië hebben doorstaan beter te begrijpen. Voornamelijk hoe zij van rouw en verdriet tot verzet en actie zijn overgegaan. Hoe is het mogelijk dat deze vrouwen uit een diepe staat van ellende toch in staat zijn geweest een van de meest succesvolle voorbeelden van *civil society* bewegingen in de late 20ste eeuw te worden. Hun kracht kan niet uit ellende voortkomen, maar uit wat zij in collectief verband konden bewerkstelligen. Hun gemeenschappelijke treurnis heeft niet geresulteerd

in een verdubbeling van het verdriet maar is een punt van herkenning. Tevens is het ook het startpunt van de ontwikkeling van hun kennis/begrip van hun gemeenschappelijke situatie. Wat vervolgens hun vermogen om tot actie over te gaan terug heeft gegeven, dit in collectief verband. Dit zullen we verder bespreken in hoofdstuk 5.

Al met al domineert de antropologische bril. En hiermee ook de wijze waarop het onderzoek is verricht namelijk door *'being there'* in het veld. Twee en een halve maand, van februari tot midden april 2010 heb ik in Buenos Aires, Argentinië gewoond om data te verzamelen om dit onderzoek waar te kunnen maken. Mijn onderzoeksopzet was geschreven met een focus op de Madres de Plaza de Mayo, eenmaal in Buenos Aires kreeg ik te horen niet alle Madres te mogen interviewen. De redenen hiervoor waren verschillend, zo zouden sommige Madres te oud zijn of al teveel interviews hebben afgegeven. Hierop verschoof ik mijn focus en ging me richten op vrouwen die een familielid zouden hebben verloren tijdens de dictatuur en die zich op collectieve wijze actief stelde voor dit doel. Als ik nu terug blik op mijn interviews dan kan ik concluderen dat hieruit drie groeperingen zijn gekomen namelijk: moeders, dochters en zussen die een familielid hebben verloren. In totaal heb ik achttien vrouwen geïnterviewd, twee kwamen uit de provincie Jujuy, de anderen waren allemaal woonachtig in Buenos Aires. Zoals ik al eerder zei verrichte ik mijn onderzoek door het aanwezig zijn in het veld. Mijn data heb ik op kwalitatieve wijze verzameld. Dit voornamelijk door het afnemen van ongestructureerde interviews. Het liefst zo mogelijk bij de vrouwen thuis, zodat ik meteen hun woonsituatie kon zien. Dit zegt vaak veel over een persoon. Ik kon hierbij kijken of er foto's of anderen objecten van de geliefde verdwenen familielid aanwezig waren. Ook had ik hierbij het gevoel dat de vrouwen zich in hun eigen omgeving meer op hun gemak zouden voelen. Een andere manier waarop ik mijn data verzameld heb was door participierend observatie tijdens de wekelijkse rondes van de Madres. Hier was ik elke donderdag bij aanwezig. Deze tijd gebruikte ik om kleine onduidelijkheden na te vragen, een praatje met ze te maken en ze er aan te herinneren dat ik er was en mijn betrokkenheid te tonen. Ook tijdens andere demonstraties en *'marchas'* was ik aanwezig. Zo vond er op 24 maart, de dag van de *'verjaardag'* van de staatsgreep een grote demonstratie en feestelijkheden plaats.

Verdere data heb ik kunnen verzamelen door toegang te krijgen tot getuigenissen via het archief van Memoria Abierta. Deze getuigenissen konden vaak de data dat naar voren kwam uit mijn interviews ondersteunen en van meer context voorzien. Een ander strategie om mijn onderzoek van meer context en mijzelf van meer begrip te voorzien waren de

bezoeken aan de verschillende detentiecentrums. Hier kon met eigen ogen zien waar zich velen van de verhalen die ik in interviews te horen kreeg zich hebben afgespeeld. Ook mijn aanwezigheid tijdens tentoonstellingen, film premières en boek voordrachten werden sterk op prijs gesteld door mijn informanten, voor mij was het interessant en een nieuwe kans om mijzelf weer te laten zien.

Verder zal ik in deze scriptie ook gebruik maken van *discourse* analyse, dit houdt in na gaan wat de onderliggende gedachtes zijn bij bepaalde verwoordingen. Wat voor waarden liggen hier ten grondslagen en tot welke constructies behoren zij. In hoofdstuk 1 zal ik jullie voorzien van een theoretisch kader wat als onderbouwing functioneert voor de data in de empirische hoofdstukken. Hoofdstuk 2 is bedoeld om de lezer van context te voorzien van zowel de situatie toen als nu. De empirische data zal in hoofdstuk 3 tot en met 5 besproken worden. De focus van hoofdstuk 3 ligt voornamelijk op wat voor veranderingen er zich hebben plaats gevonden in de levens en in het '*selfhood*' van de vrouwen in Argentinië na het verliezen van een familielid. Hierbij zal ook de afwezigheid van het lichaam besproken worden en hoe deze het complete rouwproces beïnvloed. In hoofdstuk 4 zal ik de mensenrechtenorganisaties waar deze vrouwen zich bij hebben aangesloten verder uitdiepen. Ook hun werkwijze en doelen zullen aan bod komen. Ten slotte in hoofdstuk 5, het laatste empirische hoofdstuk zal ik de vrouwen in het collectief bespreken. Waarom en hoe hebben zij zich bij een organisatie aangesloten en wat zijn de factoren wat ze actief houden? In hoofdstuk 6 zal de conclusie van het onderzoek worden besproken en ideeën voor verder onderzoek worden aangedragen. Om de anonimiteit van mijn informanten te waarborgen zijn alle namen in deze scriptie gefingeerd.

1.1 'Selfhood' en de invloed van rouw

In deze scriptie staat rouwverwerking centraal en in het bijzonder wat voor invloed rouw op het '*selfhood*' heeft. Fowler (2004) verwijst hierbij naar twee begrippen namelijk '*personhood*' en '*selfhood*'. Beide bevinden zich in een persoon en maken uiteindelijk deel uit van iemands identiteit. We zouden bijna kunnen stellen dat ze ongeveer hetzelfde zijn maar anders geuit worden door een persoon. Het '*selfhood*' betreft het gene wat naar binnen is gekeerd en vaak zelfs onbewust is. De '*personhood*' is wat men ziet zoals structurele identiteiten. Deze structurele identiteiten bemiddelt het '*self*' aan de hand van de situatie. Deze komt tot stand in een onderhandeling tussen structuur, de omgeving, en de eigen *agency*.

Volgens Cohen (1994; 9) kent de '*self*' betekenis toe aan situationele identiteiten, een hiervan zou zijn groepsidentiteiten. Deze verschillende situationele identiteiten worden in één '*self*' verenigd. Het is niet dat de '*self*' wordt vervangen door iets anders als de persoon zich vanuit het privé domein naar het publiek domein beweegt. Het is eerder zo dat bepaalde elementen worden aangenomen en behouden en andere worden afgeweerd (Cohen 1994;2). Dit zou komen doordat de '*self*' niet monolithisch is, maar plastisch, veranderlijk en complex. Het hoort bij de persoon maar staat niet vast en is dus aan verandering onderhevig. Het '*selfhood*' daarentegen verzorgt een individu van een bepaalde mate van continuïteit. Volgens Fowler (2004) refereert de term '*person*' naar een entiteit, menselijk of anders, waar een beeld van gevormd wordt en behandeld kan worden als een persoon. Een persoon bestaat vaak uit verschillende tijdelijke aspecten. Deze kunnen bestaan uit het verstand, een geest en de ziel evenals een lichaam. Deze entiteit duidt een soort van *agency* aan. Precies wie of wat een persoon wel of niet is, is volgens Fowler (2004) context gebonden. De '*self*' kan worden gezien als een enkele, samenhangende en constante eenheid waarbij de voortgang van ons bewustzijn en gedrag de kern is van ons zijn. De term refereert naar de staat van het zijn van deze persoon/entiteit. Personen worden gevormd, hervormd, behouden en veranderd door middel van sociale gebeurtenissen gedurende het leven. Dit proces kan het beste beschreven worden als een voortdurende poging om de staat van '*selfhood*' te bereiken. Vaak wordt '*selfhood*' gezien als een conditie die voortdurend aan wijziging onderhevig is, waarbij essentiële veranderingen gedurende het leven zich voordoen. Personen kunnen

veranderen van de ene staat of stadium van zijn naar de andere. Het *'selfhood'* wordt dan bereikt en behouden door middel van relaties niet alleen met andere mensen maar ook met dingen, plaatsen en dieren, maar blijft aan verandering onderhevig (Fowler 2004). Cohen (1994; 9) beargumenteert hierbij dat de *'self'* niet per definitie bepaald, maar gevoed wordt door sociale interacties met anderen. Sociale interacties zou reflexiviteit stimuleren. Waardoor het *'self'* zich verder zou ontwikkelen/voeden op basis van relaties tot anderen en een bewustzijn hiervan.

Doordat het *'selfhood'* wordt bereikt, behouden en gevoed door middel van relaties met anderen, heeft het verliezen van iemand een grote impact op je *'selfhood'*. Volgens Schut et al. (2006) gaat het bij de rouw die optreedt bij het verliezen van een persoon om de relatie/band die jij met de desbetreffende persoon had. Wat voor karakter de relatie had en hoe sterk deze was, bepaald de mate van rouw.

Rouw wordt volgens Freud (2005) doorgaans gezien als een reactie op het verliezen van een geliefd persoon. Het produceert ernstige deviaties van het normale gedrag zoals het verlies in interesse in de buitenwereld en de bekwaamheid een nieuw geliefd object te kiezen. Dit zou vervanging van het verloren object betekenen, waarover wordt gerouwd. Iets wat niet acceptabel zou zijn voor de rouwende vrouwen. Ook wordt elke vorm van prestatie onderdrukt waarbij er een negatiever gevoel over het *'self'* optreedt. Dit komt tot uiting in zelfbeschuldiging en zelfbelediging. Na een zekere periode kan de rouw worden overwonnen. Ingrijpen in het proces wordt als nutteloos en misschien zelfs als schadelijk gezien.

Volgens Butler (2004) kan een rouwproces als iets tijdelijks worden gezien. De rouw zal voorbij gaan en een restauratie van de voorafgaande situatie zal worden bereikt. Ook stelt ze dat, wanneer we iemand verliezen, dit iets van onze eigen identiteit openstelt en aan het licht brengt. Het geeft de relaties/banden die we met anderen hebben weer en laat zien dat wij zijn samengesteld uit deze banden. Het is niet zo dat 'ik' hier onafhankelijk bestaat en niet beïnvloed wordt door het verliezen van een 'jij' daar. Dit heeft invloed op mijn *'self'* als de 'jij' en de 'ik' onderling verbonden zijn. Dit betekent dan dat er niet alleen gerouwd wordt om het verlies van iemand, maar dat de persoon die rouwt zelf ook volledig verward en verloren wordt. "*Who am 'I' without you?*" (Butler 2004; 22). Wanneer we iemand verliezen die een dergelijk verband heeft met ons *'self'*, waaruit onze eigen identiteit/zijn is opgebouwd, weten we niet meer wie we zijn of wat te doen en raken we in de war. Enerzijds, door 'jou' te verliezen kom ik erachter dat ik mezelf ook verlies. Anderzijds, hetgeen wat 'ik' in 'jou' verloren heb, iets wat niet concreet valt aan

te wijzen en niet per se bestaat uit alleen 'mij' of alleen 'jou', moet worden opgevat als het verband dat *tussen* ons bestaat en deze termen differentieert (Butler, 2004). Volgens Butler (2004) moet je niet alleen op het verlies zelf focussen, maar ook op wat de invloeden zijn voor je eigen identiteit. Dus ook Butler (2004) beargumenteert dat bij het verliezen van een persoon, je niet alleen die persoon verliest maar een gedeelte van je 'self'. Het gaat hierbij dus om het domein dat *tussen* twee personen bestond. En niet om de twee personen afzonderlijk.

De relevantie hiervan in de context van de vrouwen in Argentinië is dat zij allen een familielid hebben verloren. Dit kan zowel een kind als een moeder of een broer zijn. Het betreft hier niet zomaar personen, maar familieleden die erg dichtbij staan waardoor deze ook erg belangrijk zou zijn voor het 'selfhood' van de vrouwen. Doordat zij niet over het lichaam beschikken, maar wel het vermoeden hebben dat de familielid dood is, wordt er een proces van rouw in gang gezet, welke niet kan worden voltooid. Ook zit er door de afwezigheid van het lichaam geen voortgang in het rouwproces. Het verlies treedt telkens opnieuw op. Enerzijds, als men twijfelt aan het lot van de vermiste familieleden. Anderzijds, doordat de omgeving dit opzettelijk in het ongewisse wil laten. Hierdoor kunnen de vrouwen praktisch gezien geen kant op en verkeren ze voor een zeer lange periode in hetzelfde stadium van ontwrichting. Door in dit stadium te blijven 'hangen' kan er geen natuurlijk rouwproces in gang worden gezet. Dit wordt als zeer onnatuurlijk en schadelijk gekenmerkt. Wanneer vrouwen een familielid verliezen, verliezen ze dus niet alleen die persoon, maar ook een gedeelte van zichzelf. Hierdoor kunnen ze zich verloren en verward voelen. Dit verlies tast hun eigen 'self' aan.

1.2 Rouwprocessen en Restauratie

Volgens de 'Grief work' hypothese betreft het rouwproces een cognitief proces. Door middel van confrontatie met het verlies, en door de gebeurtenis keer op keer te laten afspelen en zich hierdoor te focussen op herinneringen, kan men zich los koppelen van de overleden persoon. Om dit proces door te maken is een actieve houding, waarbij men zich over het verlies heen wil zetten, een vereiste (Stoebe & Schut, 1999;3). Dit is al conflicterend met het verlies van de vrouwen in Argentinië. Doordat zij niet precies weten wat hun familielid is overkomen, en de afwezigheid van het lichaam is het moeilijk een actieve houding aan te nemen richting het verwerken van het verlies van deze persoon. Ze weten niet met zekerheid of deze persoon is gestorven. Wat als dit niet het geval is en jij,

als moeder, zus of oma al rouwende bent? De hoop kan niet zomaar worden opgegeven, of beter gezegd, de persoon kan niet zomaar worden opgegeven.

Vaak wordt de *grief work* hypothese op een generaliserende wijze geïntroduceerd waarbij niet wordt gekeken naar zaken zoals *gender*. Zo rouwen mannen anders dan vrouwen en zijn er verschillende manieren van omgaan met de dood wereldwijd. Het '*dual process model*' impliceert dat om, om te gaan met de dood, men georiënteerd moet zijn richting verlies en restauratie strategieën. Doordat dit proces verlies georiënteerd is, verwijst het naar het proces van omgaan met het verlies zelf, met nadruk op de overleden persoon. Dit kan als een toevoeging worden gezien op de *grief work* hypothese doordat het zich niet alleen op een los koppeling focust maar ook op hoe een persoon met dit verlies kan omgaan en er een restauratie kan plaatsvinden.

Volgens Leferink (2002) gaat het verlies van een dierbare in Argentinië gepaard met heftige emoties. Er worden vele pogingen gedaan de relatie met de overledene in stand te houden. Vaak door middel van herdenken, wat vaak gepaard gaat met het ritueel markeren van de dood in tijd en ruimte. Ook beargumenteert Leferink (2002) dat de antropologische literatuur vrijwel eensgezind is op het gebied van rouw, waarbij het representatief is als liminale fase voor de nabestaanden. Hun 'normale' positie en functioneren, wordt hierbij tijdelijk opgeschort. 'Normaal' functioneren lukt dan even niet meer. (Leferink 2002).

Als ik dit terugkoppel naar de situatie van de vrouwen in Argentinië die een familielid hebben verloren, zij kunnen niet de nadruk leggen op de overleden persoon, omdat ze niet met honderd procent zekerheid weten of deze gestorven is of nog vermist wordt. Wel kunnen ze een relatie behouden met de vermiste persoon maar niet het einde van het leven van de persoon markeren door een ritueel in tijd en ruimte. Dit komt door de afwezigheid van het lichaam. Hierdoor is het moeilijk het verlies daadwerkelijk te erkennen als zijnde dood. In deze context wordt de restauratie op een andere manier bereikt, namelijk door zich collectief te verenigen. Door samen hun leed te delen, ontwikkelen zij meer begrip voor de situatie waarmee zij te kampen hebben. Dit begrip zet aan tot actie waarmee ze hun '*self*' kunnen restaureren aan de hand van *justicia*, rechtvaardigheid en de waarheid. Op dit collectief aspect zal ik in paragraaf 1.4 verder op ingaan. Maar eerst zal ik de afwezigheid van het lichaam bespreken en hoe deze het rouw proces beïnvloed.

1.3 Afwezigheid van het lichaam

Het lichaam impliceert sterfelijkheid, kwetsbaarheid en *agency*; het vlees en de huid stelt ons bloot aan de blik van anderen, maar ook aan aanraking en geweld. Het lichaam stelt ons open voor risico's om het instrument en de *agency* van al deze facetten te worden (Butler, 2004; 26). Tegelijkertijd is de claim over lichamelijke integriteit en zelfbeschikking essentieel voor vele politieke bewegingen. Het is belangrijk te claimen dat ons lichaam in zeker opzicht *van ons* is en dat we gerechtigd zijn rechten van autonomie over onze lichamen te claimen (Butler, 2004; 25). Dit is dan ook wat familieleden van verdwenen personen tijdens de dictatuur in Argentinië deden door middel van publiek protest.

Volgens Robben (2005) wordt er door de afwezigheid van het lichaam de oorlog en marteling in de maatschappij uitgerekt. Door de vermissing van het lichaam van een persoon zullen familieleden en omstanders nooit zeker weten of deze persoon is komen te overlijden of nog steeds in leven is en vermist is. Ook al hadden veel familieleden een voorgevoel dat de verdwenen familieleden vermoord waren, was het moeilijk om zich te verzoenen met een dergelijk lot. Er was geen lichaam om te verzorgen en het rouwproces was verward met schuldgevoel. Rouwen betekende de verdwenen persoon verlaten en je overgeven aan de condities die gecreëerd waren door de militaire junta. Hierdoor werden familieleden van verdwenen slachtoffers zelf ook tot slachtoffer gemaakt. Ze voelden zich schuldig door hun eigen leed en dienden hun publieke protesten te rechtvaardigen, terwijl de daders onschuldigheid claimen bij de afwezigheid van de lichamen (Robben, 2004; 138).

De achtergebleven familieleden blijven verward achter doordat ze niet weten waar de persoon is, of ze gemarteld worden en of ze überhaupt nog in leven zijn. Dit zorgt voor een enorme onzekerheid en vervolgens een machteloos gevoel. Dit alles was allemaal geen pure toeval maar opzettelijk uitgedacht door de militaire junta. Door de achtergebleven familieleden te verwarren werd het gedane leed uitgebreid niet alleen naar het individu maar naar het hele gezin. Volgens Robben (2005) betreft het hier een strategische overweging waar de militaire junta gebruik van heeft gemaakt.

Een andere reden is het legale aspect, zonder een lichaam kan iemand niet veroordeeld worden, want er is geen expliciet bewijs. Een voorbeeld hiervan zijn de twee officiële pogingen om de verdwenen personen dood te verklaren bij de afwezigheid van het lichaam. Één in 1979 door de militaire junta en één in 1983 door Generaal Reynoldo

Bignone. Dit geeft het legale aspect van de afwezigheid van het lichaam weer. Door politieke en economische stabiliteit en sociale orde na te streven voorzag het regime zich van officiële justificatie voor de verdwijning van duizenden burgers (Hernandez 2002). Sommigen achtergebleven familieleden weigerden te accepteren dat hun geliefden waren verdwenen. Voor hen was ‘verdwenen zijn’ slechts een stadium van overgang. Het betekende niet ‘dood zijn’ of ‘gevangen gehouden worden’. Verdwenen zijn betekende tijdelijk vermist zijn (Hernandez 2002).

De afwezigheid van het lichaam heeft dus een grote impact op het rouwproces. Zonder lichaam kan het proces niet in gang worden gezet. Ook is een menswaardige afsluiting van het leven in de vorm van een begrafenis of crematie niet mogelijk. Deze afsluiting is over het algemeen belangrijk voor de nabestaanden om verder te kunnen gaan. Door de slachtoffers te laten verdwijnen, kan er geen afsluiting plaatsvinden. Hiermee vernederde de militaire junta de slachtoffers tot na hun dood. Ook is het bereiken van gerechtigheid hierdoor moeilijker. Er is geen expliciet bewijs om de daders mee te confronteren en te laten bestraffen. De nabestaanden blijven in onzekerheid achter en kunnen niet om hun verloren familieleden rouwen.

1.4 De overgang van gedeeld leed naar collectieve actie

“It is important to ask what, politically, might be made of grief besides a cry for war”
(Butler 2006; xii)

Zoals ik in de inleiding al aangaf, maak ik gebruik van de praktijkfilosofie uitgewerkt door Deleuze aan de hand van Spinoza (Hardt 1993) om de situatie van de geïnterviewde vrouwen uit Argentinië te bespreken. Deze praktische filosofie steunt op het idee dat *agency* intrinsiek is aan het bestaan, en dit bestaan beschikt over het vermogen te volharden in zijn bestaan. In interactie met de wereld varieert dit vermogen naar aanleiding van de ontmoetingen die zich voordoen gedurende het leven. Iets kan in overeenstemming met je zijn of juist als heel verstorend ervaren worden. Door het tegenkomen van iets dat goed is voor de constitutie van je zijn, kan er van een vreugdevolle ontmoeting gesproken worden. Dit omdat jouw natuurlijke streven om in het bestaan te volharden, versterkt wordt. Hierdoor hebben vreugdevolle ontmoetingen meer kans de potentie van een persoon aan te zetten tot actie. De tendens is om deze

ontmoeting zo lang mogelijk vast te houden met als gevolg dat een individu meer erover te weten komt en een betere voorstelling van de situatie kan maken. Een overgang vindt plaats van minder naar meer vreugde, *oftewel* begrip omdat de geest vreugde als een teken van een betere voorstelling van de positie waarin je bevindt ziet. Dit verlangen te willen volharden en de vreugde, begrip van de situatie, zetten samen tot meer *agency* aan waardoor deze vergroot wordt. Door met elkaar in contact te komen zijn de vrouwen in Argentinië toen der tijd in staat geweest de spiraal van wanhoop waarin zij individueel in zaten te doorbreken. Hun ontmoetingen, onafhankelijk van het motief dat hun bij elkaar bracht waren vreugdevol. Hier vonden de vrouwen begrip, empathie en steun bij elkaar. Ze konden zich zowel actief als zelfstandig plaatsen en meer kennis en begrip van de situatie waarin zij zich bevonden produceren. Hierdoor werd een gevoel van *empowerment* verhoogd. Deze cyclus, van actie naar meer begrip naar meer actie, blijft zich achter elkaar herhalen. Naarmate er meer begrip is of iets bereikt wordt, wordt het gevoel van vreugde verhoogd waardoor er meerdere acties worden ondernomen. Dit leidt weer tot een verhoogd machtsgevoel. Centraal hierin staat het *delen* van de kennis waarover men beschikt en hierdoor tot vernieuwde inzichten komen en de kennis over de situatie waar men in zit vergroten. Wanneer we een '*body*' ontmoeten dat het met ons eens is en ons begrijpt ervaren we een vreugdevolle affectie dit proces maakt het voor ons mogelijk om een gelijke relatie tot de desbetreffende persoon te voelen (Hardt 1993).

Als ik naar het bovenstaande citaat van Butler (2004) verwijst, is dit juist wat de vrouwen in Argentinië hebben gedaan.

Volgens Robben (2005) waren de moeders van de Plaza de Mayo het gezicht van geweldloos protest dat weerstand bood tegen het regime van het dictatuurschap. Anderen mensenrechtenorganisaties waren ook actief maar gingen op minder zichtbare manier te werk. De moeders namen de straten in zoals velen oppositie menigten voor hen hadden gedaan in de Argentijnse geschiedenis. Dit publiekelijk protest was een van de '*triggers*' die de militaire dictatuur omver hielp (Robben 2005). Door zich op gegeven moment te realiseren dat hun zonen en dochters hetzelfde lot waren ondergaan, besloten de moeders van de Plaza de Mayo samen in actie te komen, wat tot betere resultaten zou leiden. Door ook verantwoordelijkheid voor elkaar te nemen werd hun band en groepssolidariteit gevoel des te sterker. Door middel van publiek protest werd persoonlijke pijn geuit, dit leidde tot de eerste open manifestatie van een sociaal trauma dat werd ondergaan door duizenden (Robben 2005; 301).

Het lot wat de familieleden van verdwenen personen in Argentinië ondergingen was geen geïsoleerde ervaring. Honderden Argentijnse vrouwen en mannen waren op zoek naar hun kinderen en familieleden, maar niemand bleek ook maar iets van informatie te kunnen verschaffen (Hernandez 2002). Door de zoektocht heen, leerden de vrouwen elkaar steeds beter kennen en deelden leed, frustraties en hoop met elkaar hierdoor verkregen zij steeds meer kennis van de situatie wat uiteindelijk leidde tot collectieve acties.

De militaire junta had ervoor gezorgd, de familieleden van de verdwenen personen te traumatiseren en ze hierdoor passief te maken. In een paar individuele gevallen lukte dit ze. Maar wat ze niet door hadden was dat het ook steeds meer mensen uitlokten om deel te nemen aan politieke acties. Familieleden stonden op uit deze angstcultuur met een opmerkelijke kracht. Het individuele leed en het sociale trauma, bond ze samen en werd hierbij omgezet in een politieke oppositie. Door zich samen te voegen groeiden ze al snel tot een mensenrechtenbeweging. Publiekelijk protest werd de manier om met leed om te gaan. Deze werd geuit door middel van collectieve acties (Robben 2005; 300).

Kenmerkend voor de moeders van de Plaza de Mayo en andere mensenrechtenorganisaties in Argentinië is dat zij geen gewelddadige acties gebruikten om hun doelen te bereiken. Ze presenteerden een alternatieve uitvoerbare methode tegen de gewapende strijd, namelijk '*nonviolent direct action*'. Bernice Carroll (in Hernandez 2002) definieert '*nonviolent direct action*' als: alle vormen van een actief niet gewelddadige strijd die opkomt voor mensenrechten en rechtvaardigheid. Door middel van zelfverzekerdheid, open confrontatie tegen onderdrukking en uitbuiting en een risico vormen voor degene die de actie ondernemen. De moeders deden dit door middel van demonstraties, flyers en stickers uit te delen, handtekeningen in te zamelen, en brieven en artikelen te schrijven. Hiermee maakten ze gebruik van alle beschikbare vormen van publiciteit. Volgens Fisher (1989) richtten de moeders hun organisatie onverwachts en spontaan op. Ze hadden geen idee wat ze gingen doen, maar het was duidelijk dat ze gezien en gehoord wilden worden. Fisher (1989) beargumenteert hierbij dat de moeders geen juridische of politieke expertise hadden. Hun enige wapen was directe actie. Hiermee behaalden ze vervolgens meer zichtbaarheid zowel op nationaal als internationaal niveau. Door niet gewelddadige strategieën in te zetten was de organisatie van de moeders toegankelijk voor vrouwen van alle leeftijden en sociale klasse. Door op deze manier het regime uit te dagen, rechtvaardigheid en respect voor mensenrechten op te eisen, behaalden zij vrede in een gewelddadige omgeving (Hernandez 2002).

1.4.1 Van vreugdevolle ontmoetingen tot *empowerment*

Door hun verdriet uit de privacy van hun eigen huis naar het meest bekende plein van Argentinië te verschuiven hebben de vrouwen in Argentinië de controle over publieke plaatsen van de autoritaire staat ondermijnd. Het publiek verschijnen van de moeders toonde hun collectieve kracht aan en ondersteunde de mogelijkheid om de muur van stilte die zich rondom de dictatuur vormde, omver te gooien. Hiermee daagden ze het ‘normale’ beeld dat naar buiten werd gebracht door de media uit (Hernandez 2002).

Volgens Fisher (1989) eisten de moeders “*Aparición con vida*” dat hun kinderen levend terug zouden komen. Doordat er velen kinderen na de dictatuur nooit zijn terug gevonden, werd het gevecht om het leven een gevecht om rechtvaardigheid, *justicia*. (Hernandez 2002). Uiteindelijk ging het er steeds minder om de verwachting hun kinderen weer levend terug te vinden dan wel steeds meer om de rechtszaak en vervolg van de verantwoordelijke voor de verdwijningen (Hernandez 2002). Iedereen die zich tegen het regime verzette dreigde geëlimineerd te worden. Door zichzelf te portretteren als moeders van alle verdwenen personen bij elkaar daagden zij traditionele en ideologische noties van individuele families en moederschap uit. Deze ideologie was het meest zichtbaar in het morele discours van de militaire junta en de kerk (Fisher, 1989). Na de verdwijning van de geliefde familieleden vinden eindeloze zoektochten plaats. Poging om een waardige begrafenis te leveren, jaren in angst en publiekelijke verklaringen na de val van het regime. Dit allemaal, samen met het eindeloze verdriet en wanhoop. Deze gevoelens van machteloosheid in combinatie met een onbewust schuldgevoel versterkt de zoektocht des te meer. Voor velen leverde deze onbegrijpelijke gedachtes posttraumatische reacties op zoals psychologische aandoeningen. Voor een ander werd het getransformeerd in een sociaal trauma dat alleen maar nog meer kracht gaf aan hun voornemen de verdwenen te vinden (Robben 2005; 263).

Volgens Cohen (1994; 9) kent de ‘*self*’ betekenis toe aan situationele identiteiten, een hiervan zou zijn groepsidentiteiten. Deze verschillende situationele identiteiten worden in één ‘*self*’ verenigd. Het is niet dat de ‘*self*’ wordt vervangen door iets anders als de persoon zich vanuit het privé domein naar het publiek domein beweegt. Het is eerder zo dat bepaalde elementen worden aangenomen en behouden en andere worden afgeweerd (Cohen 1994;2). Dit zou komen doordat de ‘*self*’ niet monolithisch is, maar plastisch, veranderlijk en complex. Doordat de ‘*self*’ deels opgebouwd is uit situationele identiteiten en uit relaties tot anderen heeft het wanneer iemand die dichtbij ons staat komt te

overlijden grote impact op ons 'self'. Door deze impact verandert er iets in het 'self'. Waarna een proces van rouw optreedt. Bij de vrouwen in Argentinië was dit 'normale' rouw proces niet mogelijk. Dit heeft te maken met de afwezigheid van het lichaam van het verdwenen familielid. Het betreft hier mensen die een zeer centrale plek innamen in het leven van de vrouwen en die dus zeer dichtbij staan. Hierdoor is de impact op het 'self' des te groter. Steeds meer vrouwen werden zich bewust van het gedeelde lot. Ze deelden hun verhalen en verdriet, wat hun van nieuwe inzichten voorzag. Door deze vernieuwde inzichten verkregen ze meer kennis en begrip van de situatie waarin zij zich bevonden. Dit maakte van hun ontmoetingen, vreugdevolle ontmoetingen. Dit leidt vervolgens tot meer actie en een verhoogd gevoel van *empowerment* (Hardt 1993). Door dit gevoel van *empowerment* werden weer meer acties ondernomen en zo meerdere vreugdevolle ontmoetingen gecreëerd, die op hun beurt weer leiden tot het meer gebruik maken van de *agency* waarover men beschikt. Ook doordat hun 'self' geconstrueerd, gevormd en behouden wordt door situationele groepsidentiteiten komen deze een belangrijke rol te spelen in de 'selfhood' van de vrouwen in Argentinië. Hun 'self' wordt deels geconstrueerd en gevoed door deze groepsidentiteiten die alsmaar versterkt worden door de vreugdevolle ontmoetingen en gevoel van *empowerment*.

2.1 La Plaza de Mayo

Lopend door de straten van Buenos Aires vind ik mijn weg naar de Plaza de Mayo. Deze is niet moeilijk te vinden aangezien bijna alle ‘avenidas’ grote wegen er naartoe leiden. Eenmaal op het plein aangekomen slaat de verbazing toe. Het belangrijkste plein uit de Argentijnse geschiedenis is in mijn ogen slechts een klein parkje. Waar is alle grootsheid en de massiviteit? Ik ga op een bankje zitten en kijk vanuit daar naar de menigte, jong en oud is hierbij herenigd. Het is de ‘verjaardag’ van de Coup d’etat die plaats vond op 24 maart 1976 in Argentinië. Vandaag is het feest en iedereen komt samen op de Plaza de Mayo om dit te vieren maar vooral om niet te vergeten.¹

Gedurende de hele geschiedenis van Argentinië heeft de Plaza de Mayo een centrale plek ingenomen en zo ook tijdens de dictatuur. In het jaar 1976 bevindt Argentinië zich in een grote crisis. Op 24 maart datzelfde jaar wordt er door de militaire junta een staatsgreep gepleegd met aan het hoofd Generaal Videla. Hun missie bestond niet alleen uit het bestrijden van guerrilla bewegingen maar ook uit een diepe penetratie in de Argentijnse maatschappij en ‘selfhood’ van individuen om zo tot een overwinning te komen. Het ging hierbij niet alleen om een gevecht om macht maar ook om culturele en morele waardes

¹ Vignet geschreven op basis van observaties en gedachtes van 28 januari 2010 en 24 maart 2010

waar de maatschappij volgens zou moeten leven. Het dictatoriale bewind heeft uiteindelijk vanaf 1976 tot 1983 geduurd. De gehandhaafde *discourse* was dat het gevecht niet plaatsvond tussen de militaire junta – die bestond uit het leger, de marine en de luchtmacht – en de guerrilla bewegingen, maar uit het Argentijnse volk en de *subversivos*, deze zijnde: iedereen die zich tegen het dictatoriale regime verzette of andere ideologieën er op na hield. Zo werd iedere vorm van participatie in een groep die zich inzette voor sociale of politieke doeleinden als *subversivos* gelabeld. Volgens de militaire junta vormde de *subversivos* een grote bedreiging, zowel voor de Argentijnse maatschappij als voor de Argentijnse nationaliteit. Ze alleen opsluiten zou niet genoeg zijn om de maatschappij te ‘genezen’ (Robben 2005). De ideologische basis moest structureel vernietigd worden op zowel fysieke als psychologische/emotionele wijze. Dit deden ze onder andere door mensen te ontvoeren, martelen en uiteindelijk te doden. Op deze manier penetreerde de militairen de geest en de ‘*selfhood*’ van hun vijanden. Doordat de achtergebleven familieleden niets wisten van de verdwenen geliefde personen bleven ze verzwakt, verward en machteloos achter. Hierdoor wist niemand wat er precies aan de hand was en wantrouwen velen elkaar. Het niet weten wat er met een familielid gebeurd was zorgde er ook voor dat men niet kon rouwen om de desbetreffende persoon, hierdoor raakte de gehele maatschappij in de war en getraumatiseerd. Hoewel in de war waren de achtergebleven familieleden niet machteloos. Ze ondernamen collectieve acties, en deze werden geuit op de Plaza de Mayo. Door de gunstige ligging van het plein was deze uiterst geschikt voor collectieve acties en demonstraties. Het plein ligt centraal in Buenos Aires, met ervoor de Casa Rosada, waar de regering zich bevindt en alle grote wegen leiden er naartoe. Hierdoor kon men zich gemakkelijk verenigen op het plein met grote aantallen om zo het regime onder druk te zetten en uiteindelijk omver te werpen.

2.2 Mensenrechten organisaties en de situatie nu

Voor dit onderzoek heb ik met vrouwen gesproken die zich bij verschillende mensenrechtenorganisaties hebben aangesloten. Alle organisaties zetten zich in voor doelen met betrekking tot de dictatuur. Eén van deze organisaties is *Familiares de desaparecidos y detenidos por razones politicas*. Deze organisatie was een van de eerste en is opgezet in 1977. Het is toegankelijk, zoals de naam al vermeld, voor familieleden van verdwenen personen. De diversiteit binnen de organisatie is hierbij dus erg groot. Zowel jong en oud, mannen en vrouwen zetten zich in voor gerechtigheid en herinnering.

Familiare werkt samen met H.I.J.O.S., een andere organisatie bestaande voornamelijk uit de kinderen van verdwenen personen. Deze groep kenmerkt zich door een stuk jonger te zijn. Ook is hun aanpak op weg naar gerechtigheid en herinnering sterk anders dan die van Familiares. H.I.J.O.S. maakt gebruik van ludieke acties zoals *escraches* en demonstraties. *Escraches* zijn bijeenkomsten waarbij leden van de organisatie het huis of werkplaats van een ‘misdadiger’ uit de dictatoriale tijd vol kliederen met leuzen en graffiti. Op deze manier willen zij dat de hele buurt op de hoogte wordt gesteld van wat deze persoon tijdens de dictatuur heeft gedaan. Het is ook wel eens voorgekomen dat ze microfoons en geluidsinstallaties meenamen om zo ter plaatse een toespraak te houden.

Andere organisaties waarvan ik met verschillende vrouwen gesproken heb waren de Madres de Plaza de Mayo en de Madres de Plaza de Mayo Linea Fundadora. Deze groep heeft zich opgesplitst in 1977. Hiervoor worden verschillende redenen aangevoerd zoals verschillende idealen met wat betreft het doel van de organisatie, dominante leiders en de allergrootste reden: geld. Een deel van de Madres zou na de dictatuur een geld bedrag hebben geaccepteerd van de regering. Dit terwijl een ander deel dit afkeurde en zei: “*Wij verkopen het bloed van onze kinderen niet*”. Hierdoor vond er een scheiding plaats. Deze scheiding laat ook de verschillen zien met betrekking tot de doelen van beide organisaties en waar de focus op gericht blijft. Dit zal later in het empirische gedeelte verder besproken worden. Een belangrijk gegeven is om bij elke organisatie goed attent te zijn welke ‘*discourse*’ gebruikt wordt om over de dictatuur te spreken. Zoals in de inleiding uitgelegd vindt er een ‘*discourse*’ plaats wanneer men spreekt met onderliggende gedachten bij bepaalde verwoordingen. Wat voor waarden liggen hier ten grondslagen en tot welke constructies behoren zij. Het zijn begrippen en uitspraken met een onderling verband. Dit geeft vaak aan welke koers zij met de organisatie op willen en welke positie zij zelf innemen. Globaal gezien willen alle vier de organisaties hetzelfde, rechtvaardigheid, herinnering en erkenning. Hoe zij dit echter willen bereiken verschilt per groep. Zo is de groep Familiares op dit moment erg druk bezig met de rechtszaken van verschillende militairen die onlangs tot stand zijn gekomen. Ook H.I.J.O.S. is nauw hierbij betrokken. De Madres komen nog wekelijks bij elkaar op de Plaza de Mayo, lopen hun rondes rondom de piramide, maar verenigen zich niet. Hun doelen en aanpak lijken zeer te verschillen, maar hier zal later op in worden gegaan.

‘Todo cambió’

Verandering in het leven naar aanleiding van verlies en de afwezigheid van het lichaam.

Maar liefst vijf keer druk ik op de bel, geen gehoor. Na een laatste poging klinkt er een stem door de luidspreker. “Quién es” wie is daar wordt er geroepen. Ik noem mijn naam maar er wordt niet open gedaan. Na een poosje komt er een ielig vrouwtje naar beneden gelopen en doet langzaam de deur open. Ze herinnert zich geen afspraak met mij te hebben gemaakt, maar toch mag ik binnen komen. Als ik haar appartement binnen treed glijdt er een rilling langs mijn rug. Het appartement is kaal, grijs en levenloos. Net zoals de verschijning van de vrouw. Het straalt aan alle kanten maar een ding uit: gebrokenheid.²

In het vorige hoofdstuk heb ik twee schetsvelden gehanteerd namelijk; een korte historische blik van de dictatuur in Argentinië aan de hand van de Plaza de Mayo en een van de context rondom de situatie van de mensenrechtenorganisaties waarmee ik gesproken heb. In dit hoofdstuk zal ik laten zien wat de gevolgen zijn geweest op het leven van mijn informanten die een familielid hebben verloren tijdens de dictatuur. Wat voor invloed heeft dit verlies en het niet weten wat er met deze persoon is gebeurd op het ‘selfhood’ van deze vrouwen? En wat zijn de consequenties van het niet beschikken over het lichaam van de verdwenen persoon?. Deze vragen zullen gedurende dit hoofdstuk aan bod komen.

3.1 Veranderingen met betrekking tot rouw

Als ik tijdens mijn interviews met vrouwen in Buenos Aires vroeg: “*Wat is er veranderd in uw leven na de verdwijning van uw familielid?*” kreeg ik vaak als antwoordt “*todo*”. Alles, maar wat bedoelden ze ermee? Naarmate het gesprek vorderde werd me al snel duidelijk dat ze met alles ook daadwerkelijk alle domeinen van het leven bedoelde. Niet alleen hun levens veranderde maar ook hun levensplan, de manier waarop zij hun

² Vignet geschreven op basis van ontmoeting 16 maart 2010

toekomst zien en indelen. De toekomst die zij voor ogen hadden was niet meer vanzelfsprekend. De nadruk werd nu op andere delen van het leven gelegd.

Fowler (2004) beweerd dat het ‘*selfhood*’ geconstrueerd wordt aan de hand van relaties met andere mensen, dingen en zelfs plaatsen en dat het constant aan verandering onderhevig is. Hierdoor heeft het verliezen van een geliefd persoon een des te groter impact op je ‘*selfhood*’. Een van de relaties waar mee jij je ‘*selfhood*’ construeert valt weg, dit kan voor verwarring, moedeloosheid en verdriet zorgen. Butler (2004) beweerd zelfs dat er een deel van je eigen zijn vergaat doordat mensen onderling verbonden zijn. Dit is terug te zien bij de geïnterviewde vrouwen die een familielid hebben verloren. Nadat de des betreffende persoon verdween voelden zij zich verdwaald, onzeker en zelf ook verloren, dit alles gepaard met angst. Zo geeft Madre Selma aan:

“De diep gewortelde ‘dolor’ pijn heeft onze levens veranderd. Het heeft het doel van ons leven veranderd. We hebben verantwoordelijkheid genomen in de naam van onze kinderen. De verantwoordelijkheid om hun gevecht door te zetten. We begrijpen hun gevecht en willen deze doorzetten. We zetten hun weg ‘camino’ door. Door hun gevecht door te zetten, zijn zij altijd met ons. Het is net een wond, die nooit helemaal zou genezen. We willen ook niet dat deze geneest. We hebben een levensles geleerd, hierdoor moeten we het gevecht doorzetten. In wat we hebben meegemaakt kunnen wij met trots praten over onze kinderen. We zullen niet vergeten en niet vergeven. We vechten voor ‘justica’ rechtvaardigheid. Het leven is dus totaal veranderd de projecten zijn veranderd. We hadden plannen om te reizen nadat onze kinderen groot waren geworden. Maar dit hebben we aan de kant gezet. We zijn het ontstegen en we hebben ons overgegeven met al ons gevoel, met al onze liefde. Alle dagen zijn veranderd”³

Hier geeft Selma aan hoe zij de verandering in haar toekomstbeeld ziet. Zo had zij een bepaald beeld voor zichzelf geschetst die nu niet meer van toepassing is, haar plan en objectieven zijn nu anders. In de interviews gaven alle vrouwen aan dat hun leven sterk

³ Passage interview 12 februari 2010

veranderd was na de verdwijning van hun geliefde familielid. Natuurlijk waren de consequenties en veranderingen sterk gebonden aan welk familielid er verloren was. Wat voor karakter de relatie had en hoe sterk deze was, bepaald de mate van rouw. Zo is de relatie tussen een moeder en een zoon anders dan die tussen zussen onderling. Zoals Butler (2004) al aangaf vergaat er een deel van ons eigen zijn wanneer we iemand verliezen waarmee we een sterke band hebben. Familieleden stonden doorgaans centraal in het leven van de geïnterviewde vrouwen uit Buenos Aires waardoor de impact van het verlies des te groter was.

Volgens Freud (2005) wordt er bij rouw elke vorm van prestatie onderdrukt waarbij een negatief zelfbeeld wordt gehandhaafd. Een gevoel van zelfbeschuldiging en lusteloosheid komen hierdoor op de voorgrond. Zo geeft Maria in een interview aan hoe ze zich voelde nadat haar zus verdwenen was:

“Ik hoefde nog maar zes antropologie vakken om de studie te behalen, maar ik kon het niet meer opbrengen. Ik kon zelfs geen boek oppakken wat dan ook maar betrekking had met iets antropologisch, sociologisch of dergelijke. Ik was een vrouw met een baby, die tv en soapseries keek”⁴

Later in het gesprek zegt ze:

“Fue como un exilio para dentro” Het was alsof ik mijzelf naar binnen had verbannen.

Hier geeft ze aan hoe haar leven veranderde. Ze veranderde van een actieve studente die geïnteresseerd was in de wereld in iemand die naar binnen gekeerd was. Geen levenslust meer had en met angst in huis tv keek. Ze was niet meer de persoon die ze voorheen was geweest. Hoewel alle vrouwen aangeven verdriet en angst te hebben gekend is Maria één van de uitzonderingen tussen de geïnterviewde vrouwen. De meeste vrouwen waar ik mee gesproken heb geven juist aan dat zij inzagen dat huilen geen zin had, maar dat ze actie moesten ondernemen. Deze actie omvatte hun hele leven en werd ook wel bekend als ‘La

⁴ Passage interview 06 april 2010

lucha’ de strijd. Want zo ervaren zij het, als een zoektocht zonder antwoorden, een constante strijd.

Doordat het ‘*selfhood*’ deels geconstrueerd wordt door sociale relaties tot anderen had niet alleen de verdwenen persoon invloed op je ‘*self*’ maar ook hoe de sociale omgeving hierop reageerde. Zo bleek dat er bij grotendeels van de geïnterviewde vrouwen een groot deel van de sociale netwerken waren weggevallen. Men wilde vaak niks meer met ze te maken hebben aangezien zij familie waren van een *subversivo*. De gehandhaafde uitspraak hiervoor was dan ook ‘*se los llevaron, es porque estaba metido en algo*’ als ze hem/haar hebben meegenomen is het omdat die iets gedaan heeft/mee bezig was. Door het wegvallen van bepaalde sociale netwerken was er wel weer ruimte voor nieuwe netwerken. Het nieuwe netwerk bestond dan ook uit vrouwen die allen een familielid aan het zoeken waren. Zo leerden de vrouwen elkaar kennen tijdens hun zoektochten op politiestations en ziekenhuizen. Over dit nieuw sociaal netwerk zullen we in hoofdstuk 5 verder praten.

3.2 Veranderingen met betrekking tot de afwezigheid van het lichaam

Een ander factor dat sterk van invloed was op het ‘*selfhood*’ en het rouwproces van de geïnterviewde vrouwen was de afwezigheid van het lichaam. Door niet in het bezit te zijn van het lichaam van de verdwenen familieleden hebben de vrouwen geen honderd procent zekerheid of hun geliefde dood is of niet. Rationeel gezien weten zij vaak wel dat dit de grootste kans bevat maar alsnog is het moeilijk te geloven en jezelf ervan te overtuigen zonder het zien van een lichaam. Zonder het lichaam heeft er nooit een volwaardige afsluiting van het leven van de des betreffende verdwenen persoon kunnen plaatsvinden. Hierdoor is het des te moeilijker om de persoon te laten gaan. Toegeven dat de persoon dood is kan aanvoelen alsof je de persoon zelf opgeeft.

Alle geïnterviewde vrouwen die zich bij een mensenrechtenorganisatie hebben aangesloten geven aan dat ze graag het lichaam van hun familielid terug zouden willen vinden. Dit zou ze van een afsluiting kunnen voorzien. Een afsluiting wat niet het einde van de strijd zou betekenen want ze strijden niet alleen voor hun eigen familieleden, maar voor alle verdwenen personen samen. Maar een afsluiting van een deel van de pijn en de mogelijkheid vrijuit te kunnen rouwen zonder zich schuldig te voelen.

De enige groepering dat aangeeft dit niet te willen zijn de Madres de Plaza de Mayo. Als ik Selma vraag waarom zij als organisatie hier niet achter staan zegt ze: “*Con vida los*

llevaron, con vida los queremos”. Met leven zijn ze meegenomen, in leven willen wij ze terug. Dit is na een zodanige lange tijd geen realistische vraag meer maar alsnog wordt het gebruikt. Belangrijk hierbij zijn de onderliggende gedachtes die op deze manier de wond waarover zij niet kunnen rouwen open houden. Dit zal ik tevens ook verder bespreken in hoofdstuk 5.

Tijdens mijn verblijf in Buenos Aires heb ik ook een bezoek gebracht aan het Parque por La Memoria. Hier staan verschillende monumenten en een muur met alle namen van verdwenen personen van tijdens de dictatuur. Wat opvallend aan de muur was, was dat er vaak bloemen tussen de tegels van sommige namen gelegd waren. Het deed mij erg denken aan het kerkhof principe waar men bloemen legt bij het graf van geliefde personen. Deze mensen leggen ze bij de afwezigheid van een graf, bij de naam van het des betreffende familielid. Dit geeft aan dat men behoefte heeft aan een plek waar herinnering en rouw mogelijk is. Het gedicht van Marina Madsen *‘Flores sin tumba’* bloemen zonder graf (zie bijlage 2), gaat hierover en hoe de Madres behoefte hebben aan een afsluiting, een plek om te kunnen rouwen. Het feit dat de lichamen niet terecht zijn zorgt ervoor dat de pijn en het leed uitgerekt worden en het rouw proces niet kan worden voltooid. Zie hier een passage van het gedicht:

Cuando las flores

No tienen tumba,

Los gritos nunca

Se callan,

Cuando las tumbas

No tienen nombre

In de eerste strofe geeft ze aan, wanneer de bloemen geen graf hebben, hier kunnen we met andere woorden uit leiden, wanneer het lichaam niet terecht is en er geen graf is. In de tweede strofe wordt er gezegd; de schreeuwen houden nooit op, wanneer de graven geen namen hebben. Hier kunnen we uit halen, wanneer het lichaam niet terecht is en er geen sprake is van een graf houdt het leed en de rouw nooit op.

Door de afwezigheid van het lichaam traden er op meerdere domeinen van het leven gevolgen op voor de verschillende geïnterviewde vrouwen. Luis Fondebrider senior onderzoeker aan het EAAF instituut, een forensisch antropologisch instituut dat getuigenissen van familieleden noteert als her- opgravingen verricht, legt uit dat de

afwezigheid van het lichaam niet alleen psychologische gevolgen met zich mee brengt maar dat er ook economische en legale gevolgen ten grondslagen liggen. Zo kan er geen beroep worden gedaan op pensioenen en verzekeringen als men niet kan bewijzen, dat wil zeggen het lichaam tonen, dat iemand daadwerkelijk dood is. Volgens hem maakt het deel uit van een cultureel fenomeen, zo zijn er geboortes, huwelijken en de dood. Doordat het lichaam wordt teruggevonden kan er een begrafenis plaatsvinden, een afsluiting. Ook wilt men vaak graag weten wat hun familieleden is overkomen en aangedaan. Hiermee wordt de eerste etappe afgesloten, maar een tweede ingeleid, namelijk de zoektocht naar gerechtigheid. De bevindingen die bij het lichaam worden opgedaan kunnen tijdens rechtszaken als bewijsstukken worden gebruikt.

In een interview met Adelina vraag ik haar: *“De afwezigheid van het lichaam, heeft dat invloed op het rouwproces?”* waarop zij mij antwoord: *“Natuurlijk, kijk ik weet nu wat er met mijn zoon is gebeurd. Ik heb alles nu. Dus nu kan ik rouwen, en ook omdat ik een foto van hem dood heb”*.⁵ Betekend deze zekerheid van de dood dat het rouwproces van start kan gaan of voltooid kan worden? Door niet over het lichaam van hun familielid te beschikken konden veel van de geïnterviewde vrouwen het rouw proces niet afsluiten. Een ander deel gaf juist aan dat ze niet vrij uit konden rouwen. Rouw zou voor hen betekenen de persoon opgeven. Hierbij zien we dat rouw verwickeld was met schuldgevoel en verwarring. En dit is precies waar de militaire junta op uit was. Zo geeft Robben (2005) in zijn artikel ook weer dat de militairen verschillende redenen hadden om het lichaam te doen verdwijnen. Een van de redenen die Robben (2005) aanhaalde was dat de militaire junta het lichaam zou doen verdwijnen om strategische redenen. De achtergebleven familieleden zouden hierdoor in de war raken en deels zelf ook slachtoffer worden.

Hoewel bijna alle geïnterviewde vrouwen het lichaam van hun geliefde graag terug wilden hebben waren de gevolgen die hierop volgden verschillend per individu. Zo geeft Alice aan dat ze na het zien van de resten van haar dochter en het verhaal te hebben achterhaald van hoe haar dochter aan haar einde is gekomen, ze des te erger getraumatiseerd is, zo erg dat ze er niet eens meer over wil praten. In een informeel gesprek geeft ze aan geen interview te willen geven. Ze zegt: *“Ik kan geen interviews meer geven, ik kan er bijna niet over praten. Hiervoor kon ik dat, maar nu. Het is zo*

⁵ Passage interview 26 maart 2010

gruwelijk allemaal”⁶ en ze begint te huilen. In een ander interview met een moeder die haar zoon heeft verloren en ook zijn resten heeft kunnen terug restitueren wordt mij verteld:

*“Op een dag belde de forensische antropologen mij, ze hadden mijn zoons dossier gevonden en zijn resten. Daarin stond alles vermeldt, hoe ze hem hebben vermoord tot een foto van hem dood. Ik heb alles nu. Zijn resten hebben we in het kerkhof van Flores begraven. Daar hebben we hem neergelegd naast zijn grootouders. Ik voel me rustiger als ik weet hoe zijn leven tot een eind is gekomen. We hebben zijn verhaal en zijn lichaam”.*⁷

Deze fragmenten uit gehouden interviews laat zien dat ieder individu anders met de situatie omgaat. De een vindt juist rust in het vinden van het lichaam en het weten van het verhaal, een ander kan er niet mee omgaan en raakt des te erger verward in een traumatische ervaring waarin zij niet eens meer willen praten.

Het hele leven van deze vrouwen is veranderd. Hun toekomst is niet meer wat zij voor ogen hadden. Ieder individu wordt anders door de situatie geraakt waarbij verdriet en leed de gevolgen zijn. En allen staan ze anders in het rouw proces en gaan ze er op hun eigen manier mee om. De een kan niet ‘beginnen’ met rouwen, een ander kan de rouw niet voltooien, maar allemaal worstelen ze ermee.

⁶ Passage informeel gesprek 22 maart 2010

⁷ Passage interview 26 maart 2010

Hoofdstuk 4

‘Los organismos de derechos humanos’

Mensenrechtenorganisaties en hun uitwerking

Zoals al eerder in de context aangegeven heb ik tijdens mijn verblijf in Buenos Aires met verschillende mensenrechtenorganisaties gesproken en individuen die zich bij dezen hebben aangesloten. In dit hoofdstuk wil ik deze organisaties⁸ graag verder toelichten. Vragen zoals wie zijn ze, welke individuen sluiten zich waar bij, wat zijn hun doelen en welke werkwijze hanteren zij zullen aan bod komen.

Ten eerste zal ik beginnen met de eerst opgerichte organisatie namelijk ‘Familiares de desaparecidos y detenidos por razones politicas’ zoals de naam al aangeeft is deze organisatie toegankelijk voor allerlei familieleden die een persoon verloren hebben tijdens de dictatuur en is het scala aan leden erg breed, zo zijn er moeders, vaders, echtgenotes, ooms en tantes die zich hierbij hebben aangesloten. Als ik op hun website de geschiedenis van de organisatie terug lees en hoe deze tot stand zou zijn gekomen, staat er dat door de vele zoektochten heen zij elkaar hebben leren kennen. Ze deelden hun verhaal en lot en wisten vanaf dat moment dat ze niet meer alleen waren. De eerste groep Familiares is opgericht in januari 1976 in Cordoba nadat er 24 personen verdwenen waren. In maart datzelfde jaar is een groep in Buenos Aires van start gegaan. Volgens Familiares zouden er twee aspecten altijd duidelijk zijn geweest namelijk dat de verdwenen familieleden allemaal op een of andere manier in verband zouden staan met *la lucha popular* dat zich inzette voor de minder bedeeden in de samenleving. Hierdoor hebben zij de benaming *por razones politicas* er aan vast gekoppeld, zie afbeelding hieronder.

Embleem Familiares de desaparecidos y detenidos por razones politicas

⁸ Zie bijlage 3 voor foto's van Madres de Plaza de Mayo, Madres de Plaza de Mayo Linea Fundadora en H.I.J.O.S. Van Familiares heb ik geen mogelijkheid gehad een foto te maken.

Een ander aspect wat aangegeven wordt is dat als zij voor hun familieleden zouden willen opkomen, ze dit niet alleen zouden moeten ondernemen maar in het collectief. De idealen en doelen waar de organisatie voor vecht zijn: waarheid, vrijheid, rechtvaardigheid en herinnering. Dit doen zij op velen verschillende manieren. Tijdens mijn verblijf in Buenos Aires ben ik vaker naar activiteiten geweest die vanuit 'Familiares' zou zijn georganiseerd. Zo heeft er een film première plaats gevonden over een film van de 'Padres de la Plaza' die ieder hun verhaal deden en herinneringen ophaalde van toen der tijd en hun vermiste kinderen. Een ander voorbeeld was een film vertoning in een van de voormalige detentiecentrums. Op deze manier hoopte zij de buurtbewoners meer te kunnen informeren over wat er tijdens de dictatuur op die plek zou zijn gebeurd en een groter bewustzijn er voor te creëren. Een andere tak waar 'Familiares' druk mee bezig was tijdens mijn verblijf in Buenos Aires waren de rechtszaken tegen misdadigers van verschillende detentiecentrums. De zaken worden per detentiecentrum behandeld en zijn eind februari van start gegaan. Velen familieleden moesten naar Italië afreizen aangezien zij hun aanklacht daar hadden ingediend, de Italiaanse nationaliteit en achtergrond maakte dit mogelijk. Dit gegeven laat ons zien dat familieleden creatief zijn in hun zoektocht naar gerechtigheid. Als hun zaak niet in Argentinië zelf in behandeling kan worden genomen kijken zij over grenzen heen.

Een andere organisatie waar ik mee gesproken heb is H.I.J.O.S - *Hijos e Hijas por la Identidad y la Justicia contra el Olvido y el Silencio* - Deze organisatie bestaat voornamelijk uit kinderen van verdwenen personen. De groep kenmerkt zich doordat de leden een stuk jonger zijn dan de leden van 'Familiares'. H.I.J.O.S heeft verschillende doelen, waarvan een de reconstructie is van de individuele en collectieve geschiedenis. De zoektocht naar de identiteit van een individu is hierbij van groot belang. Vragen zoals wie ben ik? Wie waren onze ouders en waar komen ze vandaan? Nemen een centrale plek in het gehandhaafde beleid. Zij achten het belangrijk te weten wie hun ouders waren, wat zij deden en waar ze achter stonden. H.I.J.O.S stelt dat zij de vechters mentaliteit van hun ouders hebben overgenomen, dat zij hun werk en idealen moeten voortzetten om de maatschappij te veranderen.

Als ik Lorena tijdens een interview vraag waarom zij zich bij H.I.J.O.S heeft aangesloten zegt ze: "*Voor mijn kinderen, ik wil niet dat zij met leugens opgroeien maar met de waarheid*"⁹ Lorena legt uit dat ze opgevoed is door een militaire familie waar

⁹ Passage interview 19 maart 2010

leugens domineerde, dit wilde ze niet voor haar kinderen. Ze sloot zich aan bij H.I.J.O.S om haar eigen situatie uit te zoeken en zich in te zetten voor het gezamenlijke doel. Welke herinnering en rechtvaardigheid inhoudt volgens de aangesloten vrouwen met wie ik spreek. Als ik vervolgens kijk naar het embleem van H.I.J.O.S staat er anders wel rechtvaardigheid en bestraffing, zou dit dan toch de belangrijkste doelen omvatten?

Embleem H.I.J.O.S

Zoals het embleem al aangeeft is bestraffing ook van belang. De restitutie van de vermiste broers en zussen en gerechtigheid door bestraffing van misdadigers nemen een centrale plek in de agenda van H.I.J.O.S.

H.I.J.O.S geeft aan samen te werken op een toegankelijke manier zodat ieder individu dat zich in een soortgelijke situatie bevindt de mogelijkheid heeft om zich bij hen aan te sluiten. Zoals het subkopje in hun naam al aangeeft, bestaan hun doelen uit de zoektocht naar hun daadwerkelijke identiteit, gerechtigheid en herinnering. Dit willen zij bereiken door middel van politieke kunst, *escraches*, demonstraties en het rechtssysteem. Zowel Familiares als H.I.J.O.S willen graag het lichaam van hun geliefde familieleden terug vinden om deze alsnog van een waardige afsluiting te voorzien.

Als ik weer eens op een donderdag middag op de Plaza de Mayo aan kom is het plein vol met mensen. Ze applaudisseren maar ik krijg niet mee waarom. Als ik naar voren schuif zie ik een van de Madres de

*Plaza de Mayo met een microfoon in haar hand. Ze praat over het verleden maar ook over het heden, tenslotte betoogd ze dat iedereen de huidige presidente moet blijven steunen in deze zware tijden. Er wordt geklapt en gejoeld. De microfoon wordt weg gelegd en de Madres stellen zich op om aan hun wekelijkse 'marcha', ronde te begingen. Ze zetten langzame passen, hier en daar wordt een flesje water aangereikt. Om de paar rondjes staan ze stil. Er worden foto's van ze gemaakt. Maar een bepaalde afstand wordt behouden. Alsof dichterbij komen simpelweg niet mag. Na ongeveer een half uur rondom de piramide te hebben gelopen staan ze stil. Wederom, foto's, geklap en gejoel. Ik voel me even in een paparazzi wereldje vol beroemdheden. Vervolgens lopen we met zijn allen naar de voorkant van de Casa Rosada. De microfoon gaat weer aan en de wekelijkse speech begint. Deze beperkt zich niet alleen tot de dictatuur of Argentinië, maar betreft de hele wereld met al haar problemen.*¹⁰

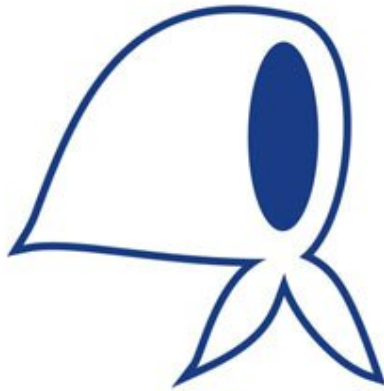
Een wat oudere groep en reeds de meest bekende over de hele wereld zijn de Madres de Plaza de Mayo. Deze groep bestaat uit moeders van verdwenen kinderen. De Madres zijn bij elkaar gekomen in het jaar 1977 tijdens de dictatuur. Net zoals de Familiares aangeven kwamen zij elkaar tegen door hun zoektochten heen en leerden elkaar op deze manier kennen. Op een dag zei een van de Madres: "Laten we met zijn allen naar het plein gaan".

Deze Madre was Azucena de Villaflor en zij wordt gezien als de oprichtster van deze invloedrijke beweging. In december 1977 is Azucena ontvoerd en vermoordt door de militaire junta. Hierna kwam er deels een einde aan de mooie verbintenis. De Madres splitsen zich op. Vanaf dat jaar waren er twee groeperingen namelijk de Madres de Plaza de Mayo en de Madres de Plaza de Mayo Linea Fundadora. Er worden verschillende redenen genoemd voor deze opsplitsing zoals bazige leidsters, verschillende doelen en visies maar ook geld. Een deel van de Madres namelijk de madres de Plaza de Mayo Linea Fundadora zou een geld bedrag hebben geaccepteerd van de regering nadat hun kinderen verdwenen waren. De Madres de Plaza de Mayo pleiten hierbij "wij verkopen het bloed van onze kinderen niet". Zij willen niets met de militairen of regering van toen

¹⁰ Vignet geschreven op basis van observaties 18 maart 2010

der tijd te maken hebben. Overigens staat er over de opsplitsing op beide websites niks vermeld. Beide groepen komen nog steeds elke donderdag middag om half vier bijeen op de Plaza de Mayo maar de verschillen zijn groot.

Ik zal beginnen met de Madres de Plaza de Mayo. Deze groep is de grootste van de twee met ongeveer twaalf Madres en is voorzien van vele aanhangers. Allen vergezeld van een vlag, T-shirt of ander object met het embleem van de Madres.

Embleem Madres Plaza de Mayo¹¹

Nadat ik me enkele keren had afgevraagd wie die mensen waren besloot ik Madre Clara er op aan te spreken, zij vertelde me dat het de mensen waren uit de ‘villas’ die zij hadden geholpen met huizen bouwen. Ook de velen toeristen die wekelijks op donderdag naar het Plaza de Mayo toe stromen blijven meestal hangen bij de Madres de Plaza de Mayo en niet bij de Linea Fundadora. Een reden hiervoor zou kunnen zijn dat zij veel zichtbaarder zijn en het groots aanpakken. Zo hebben zij een stand voorzien van boeken, T-shirts, pinnetjes en kaarten. Ook zijn zij altijd vergezeld van hun spandoek. Hierop staat: *‘Luchemos contra la riqueza de la oligarquia terrateniente’*

Na hun rondes lopen de Madres altijd door naar de voorkant van de Casa Rosada waar hun wekelijkse toespraak plaatsvindt door Hebe de Bonafini, de leidster van de Madres. In deze toespraak komt al lang niet meer alleen de dictatuur aan bod maar ook andere wereld problematieke zoals de regering van Chavez, de banden met de VS en de huidige presidente Christina de Kirchner.

In vergelijking hiermee pakken de Madres Linea Fundadora het heel anders aan. Zij hebben geen stand en ‘souvenirs’. Wel verkopen ze ook boeken en Dvd’s maar deze zijn

¹¹ Dit embleem wordt soms ook nog steeds voor de Madres Linea Fundadora gebruikt, maar zij hebben ook een ander embleem. De Madres de Plaza de Mayo gebruiken echter alleen deze.

alleen te koop op hun kantoor. Ook is deze groep Madres een stuk kleiner. Zij zijn wekelijks met een groep van ongeveer 4 Madres aanwezig en één Padre, die er daadwerkelijk iedere week weer bij is. Terwijl de Madres de Plaza de Mayo om de piramide heen lopen met vlaggen, T-shirts enz. loopt de Linea Fundadora alleen met een foto van de vermiste dochter of zoon om hun nek, af en toe hebben zij hun spandoek bij zich, hierop staat vermeld: Madres de Plaza de Mayo Linea Fundadora en meer niet. Wekelijks lezen de Madres van Linea Fundadora de namen op van alle verdwenen personen. Eens informeerde ik of ze alleen de namen lazen van de Madres die zich bij hun hebben aangesloten maar dit was niet het geval. Ze lezen elke week een deel van de namen op en gaan de week er op weer door waar ze gebleven waren. Na elke naam wordt er nog even vurig als destijds '*Presente*' geroepen wat aanwezig betekend.

Een ander factor waarbij de meningen van beide groeperingen Madres sterk van elkaar afwijkt, is als het om de teruggave van het lichaam gaat. De Linea Fundadora staat hier sterk voor open en hoopt net zoals Familiares en H.I.J.O.S het lichaam van hun familieleden terug te vinden om deze van een begrafenis te kunnen voorzien. De Madres de Plaza de Mayo zijn hier fel tegen en zeggen het niet te willen. Zoals al eerder aangehaald beargumenteren zij hierbij dat ze in leven zijn meegenomen en ze hun dus in leven terug willen.

Aan de hand van het geschetste beeld kan ik stellen dat de doelen van beide groeperingen Madres en de andere mensenrechtenorganisaties zowel verschillend als op sommige vlaktes gelijk zijn. Laat dit ons ook een andere positionering met betrekking tot het rouw proces zien? Dit zal ik in hoofdstuk 5 verder bediscussiëren.

Embleem Madres de Plaza de Mayo Linea Fundadora

Hoofdstuk 5

‘La lucha fue más fuerte que el miedo’

Vrouwen in het collectief

In dit hoofdstuk zullen we verder gaan met de vrouwen die zich bij verschillende organisaties hebben aangesloten en hoe zij hun leed hebben omgezet in collectieve acties. Wat heeft hun hiertoe geleid en welke strategieën worden ervoor gebruikt?.

Zoals al eerder vermeld treedt er volgens Freud (2005) bij rouw een gevoel van zelfbeschuldiging op. Elke vorm van prestatie wordt onderdrukt waarbij een negatiever gevoel over het ‘*self*’ optreedt. Dit staat juist in tegenstelling tot de geïnterviewde vrouwen uit Argentinië. Binnen de verschillende organisaties die besproken zijn, zetten vrouwen zich collectief in. Deze vrouwen hebben allen verschillende familieleden verloren en komen uit verschillende generaties maar één ding hebben ze met elkaar gemeen namelijk: ze zijn actief. We kunnen hierbij dus stellen dat Freud (2005) zijn statement niet van toepassing is op deze vrouwen, maar waarom niet? Wat maakt hun situatie anders, en waar putten zij kracht uit?

Een belangrijk gegeven in de situatie van de vrouwen die een familielid hebben verloren tijdens de dictatuur in Argentinië is, zoals eerder in hoofdstuk 3 is besproken, de afwezigheid van het lichaam. Hierdoor zouden vrouwen niet in staat zijn een rouw proces te ondergaan of deze te voltooien. Het is ook deze voortdurende staat van zijn, een vorm van constante rouw, die de strijd vaak levend houdt. Uit interviews met verschillende generaties vrouwen blijkt dat sommigen zich juist bij een organisatie aansluiten als zij het gevoel hebben de rouw beter verwerkt te hebben en steviger in hun schoenen staan. Anderen beargumenteren juist dat ze zich bij een organisatie aansluiten om er met lotgenoten over te praten en verdriet te delen, dat zij op deze manier hun pijn en rouw beter verwerken. Het wordt op gegeven moment zelfs als een soort therapie ervaren, zo verteld een van de Madres mij:

“De strijd, de pijn en het besef dat we niet moeten huilen maar onszelf inzetten. Strijden zodat iedereen weet dat onze kinderen geen subversivos waren. We hebben ons, hermanamos, verenigd. We leerden elkaar begrijpen en het werd een soort van gezamenlijke

therapie. Ieder van ons is apart, ergens anders opgegroeid en anders opgevoed, maar we respecteren deze verschillen om het te begrijpen”¹²

Een ander belangrijk gegeven dat uit dit stuk valt af te leiden is dat de Madres zich sterk profileren als een eenheid maar dat dit lang niet altijd het geval is in de werkelijkheid. Zoals in hoofdstuk 4 naar voren is gekomen is de werkwijze van de beide groeperingen Madres verschillend, ook hun doelen lijken sterk van elkaar af te wijken. De Madres van de Plaza de Mayo lijken alles tegen te houden wat dan enigszins op een afsluiting zou doen lijken. Zo zijn zij tegen het terug vinden van het lichaam. Tegen geld accepteren van de regering en tegen monumenten. Allemaal middelen die als afsluiting gezien zouden kunnen worden. In een interview met Madre Selma zegt ze tegen me: “*We spreken niet van de dood, maar van het leven*” even later voegt ze hieraan toe “*We willen de wond niet laten genezen, we willen de wond open houden*”¹³. Dit laat duidelijk zien dat ze de problematiek niet willen afsluiten. Door de wond open te houden, kunnen zij het gevecht voort zetten. Het gevecht dat hun leven is geworden.

In een interview met Carla verteld ze: “*Individuele acties worden niet aangemoedigd en worden enigszins afgewezen, hierdoor zijn de Madres de Plaza de Mayo ook tegen de opgravingen. Ze zetten zich alleen maar in voor collectieve doeleinden*”¹⁴. Het volgende dilemma komt hierbij bij mij naar boven: maar als de vrouwen aangeven dat ze zich niet alleen voor hun eigen familieleden inzetten maar voor alle verdwenen personen samen, en dat de strijd niet klaar is als ze hun eigen familielid ‘gevonden’ hebben, waarom zouden ze dan tegen individuele acties zijn? De strijd zou hierdoor niet afgelopen zijn. Een afsluiting van het eigen verhaal betekent niet een collectieve afsluiting. Het weten wat er met een familielid is gebeurd, voorziet het achtergebleven familielid van een dergelijke afsluiting, dit is waarom de Madres de Plaza de Mayo het lichaam niet terug willen en niet willen weten.

Doordat de Madres hetzelfde lot hebben ondergaan delen zij elkaars leed. Dit maakt collectiviteit en een gezamenlijk doel mogelijk, althans voor sommigen. Hier een passage uit een interview met Selma waaruit dit valt af te leiden:

¹² Passage interview 02 maart 2010

¹³ Passage 02 maart 2010

¹⁴ Op basis van gegevens uit een interview gehouden op 07 april 2010

“De moeders voelen allemaal hetzelfde, ieder van ons die je zou aanspreken, zouden je hetzelfde vertellen omdat wij hetzelfde voelen. Wij hebben moederschap gesocialiseerd ‘Socializamos la maternidad’ We vochten niet alleen om onze eigen kinderen, maar om die van ons allen. Ook voor die van de moeders in Uruguay en Chili. We begrepen steeds meer dat we allemaal dezelfde dolor voelden. Hierdoor begrepen we waar onze kinderen zich voor inzetten. Welke idealen ze hadden en wat voor veranderingen ze wilden aanbrengen in de maatschappij.

Doordat we samen het leed deelden bracht deze kracht met zich mee. Wat ons vervolgens in staat stelde om door te strijden, in de naam van onze kinderen. Steeds meer beseften we dat we ons samen moesten voegen, erover praten, onze ideeën delen. Dat we op deze manier meer zouden bereiken. We deelden onze dolor en angustia. Dit leidde ertoe dat we bleven lopen”¹⁵

Volgens Robben (2005) bond de sociale trauma en het individuele leed de vrouwen samen. Hierdoor konden zij zich collectief opstellen en samen strijden. Hardt (1993) legt uit aan de hand van het werk van Deleuze en Spinoza dat mensen samen komen doordat ze vreugdevolle ontmoetingen met elkaar beleven. Door de vreugdevolle ontmoetingen krijgen de vrouwen meer begrip van de situatie waarin zij zitten, waardoor er een extra aanzet wordt gegeven om gebruik te maken van de eigen *agency*. Een verhoogd gevoel van *empowerment* volgt. Deze cyclus blijft zich achter elkaar herhalen, naarmate er meer begrip bereikt wordt, verhoogd dit het gevoel van vreugde waardoor ook de geïnterviewde vrouwen meer gebruik gaan maken van hun *agency*. Dit alles leidt weer tot een gevoel van macht en het besef dat ze samen van invloed kunnen zijn.

Carla geeft in een interview aan dat ze via vrienden van haar ouders meer over haar ouders te weten kon komen en daardoor meer begrip van de situatie kreeg. Ook later als ze zich bij Familiares aansluit en bij het EAAF gaat werken merkt ze dat ze steeds dichter bij de thematiek komt en zich met de mensen om haar heen verbonden voelt. Zich bij een organisatie aansluiten en collectief opstellen voelde gewoon als iets wat ze moest doen zegt ze, nu helpt het haar en geeft het haar kracht.

¹⁵ Passage interview 02 maart 2010

Ook Alba zegt zoiets dergelijks in een interview;

*“Tot vandaag de dag heeft deze militancia, deze strijd, het samenkomen met anderen mij geholpen en helpt nog steeds zodat we, laten we zeggen een zo normaal mogelijk bestaan kunnen leiden. Ik werk, ben lerares en heb mijn kinderen zo goed mogelijk opgevoed. Alles met een zwaar gewicht, maar ik zet door”.*¹⁶

Uit deze verschillende passages uit interviews valt te zien dat vrouwen uit verschillende generaties steun zoeken in het begrip krijgen van de situatie. Soms is dit door te praten met mensen die je meer informatie kunnen verschaffen over het verleden en soms is dit door je aan te sluiten bij vrouwen die zich in dezelfde situatie bevinden als jij en hetzelfde ervaren.

Alle organisaties waarmee ik heb gesproken zetten zich door middel van zelfverzekerdheid en open confrontatie voornamelijk voor herinnering en rechtvaardigheid in. In een interview geeft Selma aan:

*“Doormiddel van cultuur kan je ook vechten. Het is de formatie van een persoon zijn ‘zijn’. Hierdoor hebben wij de universiteit opgericht. Op deze manier kunnen wij in naam van onze kinderen, rechtvaardigheid doen in de maatschappij. Onze kinderen wilden deze veranderingen aanbrengen, en dit willen wij doorzetten. Het is de wens van onze kinderen. Onze kinderen hebben ons veranderd en wij veranderen de maatschappij. We willen geen monumenten of musea omdat we vechten om het leven en niet voor de dood. We willen niet over de pijn en terreur heen verven”*¹⁷

Uit deze passage vallen meerdere zaken uit af te leiden. Zoals ten eerste dat het er op lijkt dat de Madres de wil/weg van hun kinderen willen doorzetten door hun projecten op te pakken en deze uit te voeren, zoals op komen voor de minder begunstigde in de maatschappij en zich hiervoor inzetten. Als ik aan Selma vraag of er een verschuiving heeft plaats gevonden in hun strijd van ‘strijden voor hun kinderen’ naar een strijd ‘in de

¹⁶ Gebaseerd op interview 09 maart 2010

¹⁷ Passage interview 02 maart 2010

naam van hun kinderen' wordt hier druk tegen geprotesteerd. Ze blijft erbij dat ze strijden voor hun kinderen. Ze willen niets wat ze aan de dood doet denken maar juist iets waarmee ze verandering en blijdschap in de maatschappij van nu kunnen implementeren. Later in het gesprek herhaalt Selma wat ze mij al meerdere keren heeft verteld:

“Het is net een wond, die nooit helemaal zou genezen. We willen ook niet dat deze geneest. We hebben een levensles geleerd, hierdoor moeten we de strijd doorzetten”

De gehandhaafde doelen die de behandelde mensenrechtenorganisaties hebben komen redelijk overeen maar in tegenstelling hiermee verschilt de aanpak sterk vooral bij de Madres de Plaza de Mayo. Deze lijken een geheel andere agenda te hebben dan de overige organisaties. Ze zijn tegen de her-opgravingen en zetten zich af tegen musea en herinneringsparken. Het argument wat ze hiervoor aandragen is dat ze zich niet voor de dood inzetten maar voor het leven. Ze willen niet over de terreur van toen heen verven.

Terugkomend op deze wond, de Madres willen dus niet dat de wond geneest, maar wat bedoelen ze hiermee? Dat ze geen enkele vorm wat dan enigszins op een afsluiting zou doen lijken willen accepteren is duidelijk. Maar waarom de wond openhouden? Deze wond is uiteindelijk hun leven geworden. Het strijden is al een doel op zich. Ze willen niet dat het geneest. Maar wat zegt dit ons over het rouwproces, kunnen we hierbij stellen dat deze voltooid is of juist niet? Geven deze verschillende visies aan dat de vrouwen anders in het rouwproces staan of zich in andere etappes bevinden?

De Madres de Plaza de Mayo zetten zich dus wel voor herinnering in maar hebben hierbij een andere visie van hoe dit in de praktijk tot stand zou moeten komen. De doelen komen dus in zekere zin wel overeen maar de aanpak niet. Dit komt omdat ze vanuit verschillende visies de problematiek benaderen.

De twee onderstaande strofes uit het gedicht 'Flores sin tumbas' geeft aan dat de Madres voor hun kinderen opkomen en dat de schreeuw van hun kinderen doorklinkt, dit zet aan tot actie. De moeders kunnen niet slapen, ze moeten wachten en huilen. Maar dit kan niet zo blijven. Ze moeten ze zoeken en opkomen zonder verslagen te worden.

Gritan los hijos muertos

Gritan justicia!

Y las Madres no duermen:

*Esperan,
Lloran
-Matriz en Sangre!*

*Madres sin sueno
Matriz de Sangre!
Han de buscarlas
Sin tregua...y sin derrota.*

Hierbij kan ik stellen dat alle geïnterviewde vrouwen zich actief inzetten voor het gemeenschappelijke doel. Ze zetten hun leed en verdriet om in actie. Dit helpt ze grotendeels om de rouw te verwerken/ er mee om te gaan.

Hoewel de doelen sterk op elkaar lijken, zijn de visies voor aanpak in de praktijk sterk verschillend. De leden van Familiares, H.I.J.O.S. en Madres Linea Fundadora willen graag het lichaam terug zodat er een afsluiting kan plaatsvinden, terwijl de Madres de Plaza de Mayo zich hiertegen verzetten. Zij willen niet afsluiten, maar blijven strijden. Deze strijd, deze wond is in zekere zin hun leven geworden. Er niet mee doorgaan voelt als opgeven en vergeten.

In dit onderzoek heb ik gekeken naar verschillende domeinen die van invloed zijn op de levens, en het '*selfhood*' van vrouwen die een familielid hebben verloren tijdens de dictatuur in Argentinië en hoe zij hun leed hebben omgezet in collectieve actie.

Om een goed inzicht te krijgen heb ik gekeken wat voor verschillende organisaties er zijn waar vrouwen zich bij aansluiten. Wat voor acties ze ondernemen, of hun doelen gelijk zijn of niet, en wat deze organisaties en de deelname van deze vrouwen daarin doet voor ze, wat voor uitwerking dit heeft op de '*selfhood*' van de individuen.

De mate van rouw wordt door de intensiteit van de verbintenis tussen de persoon en de overledene. Zo heeft de dood van iemand die dicht bij ons staat een des te grotere impact op ons eigen '*self*'.

De vrouwen die deel hebben genomen aan dit onderzoek zijn allemaal vrouwen die een naaste verwant: kind, broer of zus, of vader of moeder hebben verloren, waarvan het lichaam niet terug is gevonden of pas lange tijd daarna. Deze afwezigheid van het lichaam maakte het rouw proces voor al deze vrouwen erg moeilijk. Zij ervoeren hierdoor gevoelens van onzekerheid, schuld en vernedering. Hun rouw blijft ontvoltooid en onderbrak voor een te lange periode hun dagelijks leven. Hun leven werd hierdoor drastisch veranderd. Wanneer de cyclus die als normaal wordt ervaren van geboorte, opgroeien, een volwassen leven leiden met als eindpunt de dood, in het leven doorbroken wordt, is het moeilijker om tot rouw over te gaan of deze te voltooien. Al deze verschillende fases gaan gepaard met bepaalde rituelen zoals de viering van een geboorte, bruiloften en begrafenissen, deze allen kunnen verschillen per cultuur.

In hoofdstuk 3 heb ik deze veranderingen in het leven van de vrouwen die ik tijdens mijn verblijf in Buenos Aires besproken. Doordat de rouw niet ten volle kon worden geuit, dit grotendeels door de afwezigheid van het lichaam van het betreffende familielid, konden de vrouwen als het ware niet door met hun leven. Ze bleven in een vorm van constante rouw gevangen. Enerzijds voelde rouwen aan als de persoon opgeven, toegeven aan de dood. Anderzijds was het niet meer rouwen een soort van vergeten, en beide aspecten waren niet acceptabel. Doordat er geen lichaam gevonden werd beschikten de vrouwen niet over honderd procent zekerheid dat hun geliefden dood waren, een onrealistische hoop blijft dan altijd in het achterhoofd spoken. Tevens kon er zonder het lichaam geen waardige afsluiting plaatsvinden. De persoon 'laten gaan' werd hierdoor des te moeilijker. Deze situatie van onzekerheid beïnvloedde de levens van de vrouwen in

meerdere domeinen. Zo waren er veranderingen op psychologisch, economisch en legaal vlak. Op economisch en legaal vlak werden de vrouwen geconfronteerd met bureaucratische drempels waardoor zij geen beroep doen op pensioenen of verzekeringen doordat hun man of echtgenoot niet al overleden maar als vermiste wordt beschouwd. Op psychologisch vlak zorgde de onvoltooide rouw voor vele traumatische verschijnselen.

Opmerkelijk is dat deze situatie en de psychologische staat van zijn van de vrouwen ze er niet van weerhield om in beweging te komen voor hun rechten. Hoe komt het dat deze vrouwen in staat zijn geweest om hun leed, treurnis en machteloosheid om te zetten in actie en hiermee een van de belangrijkste *civil society* organisaties van Argentinië, zo niet van heel Latijns Amerika te worden. Zo zijn zij vandaag de dag een bron van inspiratie voor de Damas de Blanco in Cuba en andere vrouwenorganisaties wereldwijd. Niemand kan er aan twijfelen dat de iconische waarde van de Madres de Plaza de Mayo legendarisch is en hun lokale strijd overstijgt. Tijdens mijn zoektocht naar een wetenschappelijk antwoord op deze vraag vond ik de begrippen *agency* en *empowerment* erg behulpzaam. Maar meestal worden deze begrippen gebruikt om een situatie die al bestaat te omschrijven. Waar komt de kracht van *agency* vandaan? Dit is een vraag die deze theorieën niet kon beantwoorden. In de filosofie vond ik een aansluitingspunt bij Spinoza's praktische filosofie, de intrinsieke macht van het zijn. Deze macht zoekt aansluiting bij de wereld en groeit bij een zogenaamde vreugdevolle ontmoeting. Dat wil zeggen als een individu in verband komt met een ander dat het met hem eens is, dan groeit het machtsgevoel van beide individuen, en ook het begrip van wat zij gemeenschappelijk hebben. Hier was ik naar op zoek om mijn mysterie over de vrouwen in Argentinië te doorgronden.

Door zich bij een organisatie aan te sluiten kon er meer kennis en begrip van de situatie waarin zij zich bevonden verkregen worden. Dit leverde vele vreugdevolle ontmoetingen en zette aan tot het gebruik van *agency*. Door zich collectief op te stellen kregen zij een gevoel van *empowerment*. Ze geven niet op maar ondernemen actie. Rouw krijgt hierbij een functie, ze transformeren het in actie. Aan de hand van deze collectiviteit zijn er verschillende organisaties ontstaan. Deze bestaan vaak uit verschillende generaties of uit individuen met een andere visie voor ogen. De doelen lijken allemaal enigszins op elkaar maar de gehandhaafde aanpak vaak niet. Hierbij kwam bij mij heel sterk de vraag naar boven; zeggen deze verschillende aanpakken/ of visies ook iets over het rouw proces en hoe men zich hierin bevindt? Zoals gezegd hadden de verschillende organisaties allemaal soortgelijke doelen maar verschillende visies met

betrekking tot de aanpak en de koers die zij voort wilden zetten met de organisatie. De Madres Linea Fundadora lijken zich bij het oorspronkelijke doel te hebben gehouden terwijl de Madres de doelen van hun kinderen lijken te hebben overgenomen om een verandering in de maatschappij aan te brengen. Laat dit ons zien dat zij op verschillende manieren rouwen? De groepering die zich meer voor maatschappelijke kwesties inzet is dan ook de groepering dat geen afsluiting lijkt te willen. Want als ze het afsluiten, dan is het klaar dan zouden ze verder moeten. Nu gaan ze verder op hun eigen manier. Het leed is omgezet op een zodanige manier dat de vrouwen ermee om kunnen gaan.

En dit is een van de zaken waar ik tijdens het schrijven en ordenen van mijn thesis vast liep. Ik probeerde telkens mijn verzamelde data, de gegevens die ik had verzameld over de vrouwen waar ik mee heb gesproken in Argentinië, in te delen, te structureren en onderbouwen aan de hand van mijn theoretisch kader. Tot mijn frustratie lukte het me niet om deze op dergelijke manier in te delen en water dicht te maken zodat er goed beargumenteerde categorieën zouden zijn, van hoe vrouwen in het rouwproces staan en wat dit concreet met hen zou hebben gedaan. Ik kan wel een aantal algemene statements maken die van toepassing zijn op de meeste vrouwen, maar één formule dat toepasbaar zou zijn op alle vrouwen is er niet. Later ging ik hierover nadenken, en de reden waarom ik deze categorie niet kon vinden komt door het feit dat er niet één categorie of meerdere categorieën zijn. Mensen, individuen zijn niet in te delen in categorieën. Ook al hebben deze individuen een soortgelijk lot ondergaan, dan nog zijn het individuele mensen met hun eigen achtergrond, omgeving en staat van zijn van hoe zijn tegen het leven aankijken en er in staan. Deze individuen zijn niet te generaliseren en in algemene categorieën onder te brengen. Hierdoor kwam ik erachter dat de theorieën niet omvattend genoeg zijn om de levens van deze Argentijnse vrouwen te bevangen met al haar complexiteiten. Een van deze complexe aspecten die hierbij kijken komen zijn *agency* en machtsstructuren. Hoe komt het dat deze vrouwen zo concreet gebruik maken van hun *agency*, en anderen niet? Hier zouden we van een dilemma kunnen spreken dat in het spanningsveld van het *agency* - structuur debat staat. Hoe komt het dat sommige individuen zich openstellen voor vreugdevolle ontmoetingen en hier kracht uit halen en zich daardoor verder bewegen en anderen zich er bij neerleggen en hier geen gebruik van maken? Welke factoren domineren bij hun, is dit angst, lusteloosheid of gewoon gemakzucht? Bij de geïnterviewde vrouwen uit Buenos Aires domineert de collectiviteit. Zowel het soortgelijke ondergaande lot als het gezamenlijke doel waar zij zich voor inzetten. Deze vrouwen zetten zich niet alleen in voor hun eigen familieleden maar voor alle verdwenen

personen samen. Door samen te komen konden zij door met hun leven. En misschien heeft dit leven hierdoor juist een andere richting gekregen, maar het is wel het leven dat zij nu leiden en waar ze op dit moment voor kiezen. Zich inzetten voor dit gezamenlijke doel is leven, is *het* leven geworden.

Onderzoek doen, hier keek ik al vanaf mijn eerste jaar antropologie naar uit. En nu ging het dan ook daadwerkelijk gebeuren. Iets waarvan ik dacht dat ik het leuk zou vinden om te doen, maar verder geen onderbouwing of weet van had aangezien ik het nog niet gedaan had. Mijn veldwerkperiode in Buenos Aires heeft deze gedachte bevestigd en onderbouwd. Ik heb mijn veldwerkperiode als een ontzettende leuke, leerzame en interessante tijd ervaren. Het benaderen van mensen en contacten leggen ging me goed af. Ook het aanwezig zijn tijdens bijeenkomsten, participeren en observeren waren activiteiten die me aan het hart gingen.

Tijdens mijn onderzoeksopzet heb ik me geconcentreerd op de Madres de Plaza de Mayo, eenmaal in Buenos Aires aangekomen kreeg ik te horen niet alle Madres te kunnen spreken, maar slechts enkelen. Hier op besloot ik mijn onderzoek aan te passen en me op vrouwen in het algemeen te focussen. Gelukkig had ik al vanuit Nederland contact met verschillende organisaties gelegd en waren zij allemaal op de hoogte van wanneer ik kwam en wat ik er kwam doen. Eenmaal in Buenos Aires heb ik deze allemaal opnieuw benaderd met de vraag of ik langs mocht komen om mijn werk te bespreken en geïnteresseerden te interviewen. Toen de interviews eenmaal gingen lopen, ging het ook daadwerkelijk snel. Het blijkt een kleine wereld te zijn en eenmaal binnen is het sneeuwbal effect waar. Via via kwam ik vaker aan nieuwe informanten. Het werd ook een standaardvraag aan het eind van een interview; *Kent u misschien nog andere vrouwen die geïnteresseerd zouden zijn in een interview met mij?* Soms was het antwoord nee, maar andere keren werd er meteen de telefoon opgepakt een nummer gedraaid, waarbij ik een hoorn in mijn hand geduwd kreeg.

In een pleidooi van Cohen (1994; 4) stelt hij dat om antropologisch onderzoek te verrichten het zelf centraal moet worden gesteld. Dit zou het enige middel zijn dat wij ter beschikking zouden hebben bij de bestudering van andere gemeenschappen, namelijk ons eigen zelf en ons zelfbewustzijn. Gedurende dit onderzoek heb ik vaker gedacht: *“Hoe ga ik dit allemaal bevatten en begrijpen, als ik zelf nog nooit zoiets dergelijks heb meegemaakt?”* In het begin van mijn veldwerkperiode heb ik ook wel eens gedacht, wat doe ik hier, waarom kom ik vanuit de andere kant van de wereld wroeten in het leven en verdriet van mensen? Ben ik hier wel de aangewezen persoon voor, aangezien ik ‘gelukkig’ totaal geen ervaring heb met een dergelijk lot, ben ik niet te jong, nemen

mensen mij wel serieus? Dit zijn enkele vragen die mij enigszins bezig hielden. Naarmate de tijd vorderde sprak ik hierover met mensen en mijn gedachtes veranderde, of beter gezegd ik zelf kreeg meer inzicht over de situatie, waarin zij zaten maar ook waarin ik zat. Het viel mij juist op en sommige zeiden het zelfs in eigen persoon tegen mij, Hoe erg ze het waardeerden dat ik, vanuit de andere kant van de wereld (en hierbij bedoel ik dit niet om mijzelf op een verhoogd niveau of iets dergelijks te plaatsen), iemand die niets met hun situatie te maken heeft, zich dan toch ermee bezig gaat houden en er om geeft. Ze zagen in dat het me oprecht interesseerde en ik zag in dat ik het niet per se hoefde te hebben meegemaakt om begrip en kennis er over te werven. Met als startpunt mijn eigen bewustzijn en inlevingsvermogen kwam ik al een heel eind. Ik denk dan ook dat dit een van de belangrijkste instrumenten is waar een antropoloog over moet beschikken en kan beschikken, zijn eigen inzicht en inleving. Dit is tevens ook een van de valkuilen waar een antropoloog over kan vallen, te snel denken dat hij/zij het begrijpt of zaken te snel voor lief nemen.

Een andere factor waar ik wel eens mee worstelde tijdens interviews of meer tijdens het uitwerken ervan was, hoe kan ik alles op een zodanige manier opschrijven en vertalen zodat de kracht van het woord of hele zin niet weg valt? Hoe kan ik het zo opschrijven zodat het daadwerkelijk weergeeft wat zij bedoelen? *Begrijp ik wel wat zij bedoelen?*

Als ik nu terugkijk op deze tijd, het opzetten van mijn onderzoek, de dataverzameling evenals nu het schrijven van deze scriptie, heb ik het als een ontzettende uitdagende periode ervaren. Een periode waarbij je je eigen grenzen verlegt maar ook je limieten inziet. Je gaat op onderzoek maar je neemt jezelf mee, je bent deels je eigen onderzoeksinstrument en een ander belangrijke factor die wel eens vergeten wil worden, als je terug komt, neem je jezelf ook weer mee terug. Gun jezelf de tijd om te acclimatiseren en je gedachtes te ordenen. En nu sta ik opnieuw te popelen om onderzoek te gaan doen.

Bibliografie

Artikelen:

- Hardt M,
1993 “*Gilles Deleuze, An apprenticeship in Philosophy*”
- Hernandez V,
2002 “*The Mothers of La Plaza de Mayo: A peace movement*”
- Stroebe, M Schut, H.
1999 “*The dual process model of coping with bereavement: rationale and description*” *Death studies* vol.23, pp.197-224
- Stroebe & Schut
2006 “*Continuing relations with the deceased: disentangling bonds and grief*”

Boeken:

- Buikema & van der Tuin
2007 ‘*Gender in media, kunst en cultuur*’
- Butler, J.
2004 ‘*Precarious life: the power of mourning and violence*’ Verso books
- Cohen, A
1994 ‘*Self Consciousness; An alternative Anthropology of identity*’
- Fay, B
1996 ‘*Contemporary Philosophy of social science*’ Blackwell Publishing
- Fisher, J
1989 ‘*Mothers of the disappeared*’ Zed Books Ltd London
- Freud, S
2005 ‘*Mourning and Melancholia*’ (1917) Standard Edition, 14: pp.243-58, London: Hogarth Press

Leferink, S

2002 “*Wij armen kunnen niet sterven: doodscultuur en marginalisering in Argentinië*”. Amsterdam: Rozenberg

Madres de Plaza de Mayo Linea Fundadora

2006 “*Circulo de Amor sobre la muerte*”

Robben, C.G.M

2004 “*Death, Mourning and burial: a cross cultural reader*” Blackwell Publishing

2005 “*Political violence and trauma in Argentina*” University of Pennsylvania Press

Samenvatting in het Spaans Resumen en Español

Para mi investigación de postgrado de la Licenciatura de Antropología Cultural, estudié en Buenos Aires, Argentina. En este estudio, miré a las diferentes áreas que afectan a la vida y la campana de uno mismo (su ser) de las mujeres que perdieron un miembro de la familia durante la dictadura en Argentina y cómo se han transformado su sufrimiento en acción colectiva.

Entonces miré cuales organizaciones que las mujeres pueden conectarse y que acciones pueden tomar, y si sus objetivos son idénticos o no, y lo que esta entidad colectiva hace con las mujeres, qué efecto tiene en si misma y el grupo en su conjunto. El vínculo / relación con una persona determina el grado de luto. Así, tenemos personas que están muy cercas de nosotros y el impacto es muy grande en nosotros cuando estas personas mueren.

En Buenos Aires he hablado con varias generaciones de mujeres que se encuentran en diversas organizaciones de Derechos Humanos y en Instituciones similares. Estas mujeres participan junta miente y transforman su dolor en acción colectiva.

Las mujeres que participaron en este estudio son mujeres que han perdido un hijo, hermano o hermana o madre o el padre, cuyo cuerpo no fue encontrado o apareció mucho tiempo después. Esta ausencia del cuerpo hecho el proceso del luto muy difícil

Cuando el ciclo de la vida se rompió es mas difícil se pasar el luto e este se dar de estar completo. A través de reunirse y llegar a si conocieren e que lo experimentan encuentros alegres, que proporcionan una mayor comprensión sobre la situación en la que todos lo están. Este encuentro alegre fomenta el uso de *agencia*, Y proporciona a las mujeres un mayor sentido de *empoderamiento*. Debido a que este proceso que se repite varias veces, las mujeres continúan a unirse para dar la continuidad en las diversas organizaciones, Hablan de que todos tienen los mismos objetivos. Se ajuntan todos, principalmente para mantener la memoria y la justicia.

Lo que difiere mucho entre sí, es el enfoque y la visión de la dirección que la organización necesita. Una pregunta que me mantuvo en el tiempo de escribir mi tesis fue; estas diferentes visiones y enfoques de decir algo sobre la forma en que se encuentran en el proceso de luto?

Debido a que no se encontró el cuerpo a disposición de las mujeres, Ellás no tienen el cien por ciento de la seguridad de que sus seres queridos estaban muertos, una esperanza irreal permanece siempre en mente. Además si un cuerpo no hay la posibilidad de una conclusión digna. La persona "dejar ir" es aún más difícil. Esto afectó las vidas de las mujeres en varios dominios. A dado cambios en los aspectos psicológicos, económicos y jurídicos.

En los aspectos económicos y jurídicos las mujeres no pueden hacer un pedido de las pensiones o del seguro porque no se ha encontrado el cuerpo e así la muerte no esta comprobada. El aspecto psicológico hecho el luto inacabado o que para muchos es un evento traumático.

Afortunadamente no hay impedido la situación y el estado psicológico de bienestar de las mujeres la mayoría de no querer unirse a una organización de derechos humanos, más hay justamente dado el impulsó. No se abstenerlo mas tomaran la resolución de tomar la acción. el luto a se dada una función, Lo convierten en acción. Aunque estos individuos han tenido un destino similar, e hay los individuos con sus propios antecedentes, en su medio ambiente y de cómo su estado de mirar a la vida. Estas personas no son de generalizar en categorías generales. Esto me enteré de que la teoría no es lo suficientemente amplio como para superar las vidas de estas mujeres Argentinas con todas sus complejidades. Una de estas complejas cuestiones que vienen aquí a buscar su *agencia* y las estructuras de poder. ¿Cómo es que estas mujeres hacen el uso específico de su *agencia*, y otras no? Aquí podemos hablar de un dilema en la tensión de la *agencia* y el debate de la estructura. ¿Cómo es que algunas personas a abrir para el encuentro alegre y vigor y adquirir fuerza y de ese modo seguir evolucionando y otros se utilizan para ello y no lo use?,

¿Qué factores los dominan, la ansiedad de esto, la apatía o la pereza justo?, Para las mujeres entrevistadas de Buenos Aires domina la colectividad.

Tanto el acontecimiento cuanto el objetivo final es lo mismo para o cual las mujeres se empeñan.

Estas mujeres están comprometidas no sólo con su propia familia, si no para todas las personas desaparecidas juntas. Al unirse podrían dar continuidad a sus vidas.

Bijlage 1:

Veldwerkfoto

Samen met een van de Madres tijdens de wekelijkse ronde op de Plaza de Mayo

Bijlage 2:

Gedicht

Flores sin tumba

Gritan los hijos muertos

Gritan justicia!

Y las Madres no duermen:

Esperan,

Lloran

-Matriz en Sangre!

Caen las hojas de las estaciones

Y el grito vibra

Sobre recuerdos y

Estalla entre las flores

De los retratos.

Cuando las flores

No tienen tumba,

Los gritos nunca

Se callan,

Cuando las tumbas

No tienen nombre

Madres sin sueño

Matriz de Sangre!

Han de buscarlas

Sin tregua...y sin derrota.

Cuando las tumbas

No tienen nombre

Se enterró el miedo

Y no importa

Cuánto se caigan

Las hojas de las estaciones,
Madres sin sueño
-Matriz de Sangre!

Marina Madsen
(Circulo de Amor 2006; 42)

Bijlage 3: Foto's organisaties

Madres de Plaza de Mayo tijdens hun wekelijkse ronde op de Plaza de Mayo maart 2010

Madres de Plaza de Mayo Linea Fundadora tijdens hun wekelijkse ronde op de Plaza de Mayo maart 2010

H.I.J.O.S tijdens de demonstratie op 24 maart 2010 'verjaardag' van de Coup d'etat.